

А. ПУЛАТОВ

МАКТАБДА ҲОЛНИ ЎРГАНИШ

ЎҚИТУВЧИЛАР УЧУН МЕТОДИК ҚЎЛЛАНМА

Жамоатчилик асосида
филология фанлари кандидати А. САИФУЛЛАЕВ
таҳрир қилган

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳол	5
Мактабда ҳолни ўрганиш	20
Урин ҳоли	31
Пайт ҳоли	33
Миқдор ҳоли	37
Рағиб ҳоли	40
Сабаб ҳоли	46
Мақсад ҳоли	50
Уюшган ҳол	52
Ажратилган ҳол	55
Ҳолни ўрганиш жараёнида ўтказиладиган ёзма ишлар	59
Слова	73

На узбекском языке

ПУЛАТОВ АХЛД

ИЗУЧЕНИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА В ШКОЛЕ

Методическое пособие для учителей

Издательство «Ўқитувчи»

Ташкент — 1978

Редактор Х. Фуллова

Баллий редактор П. Бродский

Техн. редактор Н. Сорочкина

Корректор М. Маъмурджоева

Теринга берилди 203 1978 й. Босишга рухсат этилди 15.12.1978 й. Формат 84x108^{1/2}, № 3 тин қогози. Кегли 10 шпониш. Юқори босма усулида босилди. Шарҳли б. л. 3,90. Нашри л. 3,8. Тиражи 10 000.

«Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шарҳнома № 13 78.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб соҳаси ишлари Давлат қўмитеси Тошкент «Магбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 2 босмахона, Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44 1978 й. Заказ 565
Баҳоси 10 т

Типография № 2 Ташкентского производственного полиграфического объединения «Магбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли г. Янгийул, ул. Самаркандская, 44

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1978

П 60501—№ 329
353(04)-78—230-78

СУЗ БОШИ

Коммунистик партия ва Совет ҳокимияти мактаб-маориф ишига, ёш авлодни саводхон, ҳар томонлама етук кишилар қилиб тарбиялаш ишига тинмай ғамхўрлик қилиб келмоқда. Бу ғамхўрлик партия, ҳукуматимизнинг муҳим қарор ва кўрсатмаларида, кундалик ҳаётимизда ўз аксини топмоқда.

Улуғ рус педагоги К. Д. Ушинский она тилининг роли, аҳамияти ҳақида тўхталиб шундай деган эди: «Она тили болага... табиати шундай тушунтирадики, уни ҳеч бир табиатшунос унга шундай тушунтириб бера олмайди; у ўз атрофини ўраб олган кишилар характери, ўзи яшаган жамияти ва у жамият тарихини, унинг иштишини шундай таништирадики, уни ҳеч бир тарихчи шундай таништира олмайди; у уни халқ поэзиясига шундай киритадики, уни ҳеч бир эстетик поэзияга нисбатан шундай кирита олмайди; у, ниҳоят, шундай логик тушунча, фалсафий дунёқарашни баён қиладики, уни албатта, ҳеч бир файласуф болага шундай баён қилиб бера олмайди»¹. Шунинг учун мактаб ўқув программасида она тилини, унинг асосини ташкил этган грамматикани мактабда ўқитиш ишига кенг ўрни берилган; уни ўрганиш ишига катта талаблар қўйилган; саккиз йиллик мактабни битирган ўқувчи ўз фикрини саводли баён қила олишга эришиши, она тили дарсларида ўзбек грамматикаси-

¹ К. Д. Ушинский. Асарлар, 1-том, Т., 1959, 191-бет.

нинг асосларини ўрганиб олиши, оғини ва ёзма нутқ кўникмаларини, ифодили ўқини малакаларини эгаллаб олиши уқтирилиши. Темак, ҳар бир тема, қонун-қонда, жумлини, ҳол ҳам ўқувчиларнинг саводхонлигини таъминлашда муҳим ўрни эгаллайди.

Ҳол, унинг турларини ўрганиш жараёни тахилма-хил илгор усуллардан ушумли фойдаланиши лозим. Бунда кўрсатмали воситалардан, синтактик таҳлил, турли хил мустақил ишлардан ўрни билан, мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиш яхши самара беради.

Ҳол, унинг турларини бошқа ган бўлакларига, хусусан, иккинчи даражали бўлакларга қиёслаш, яъни ўхшаш ва фарқли гомонларини, ўзига хос хусусиятларини ўқув программаси нуқтаи назардан ҳисобга олган ҳолда ўргатиш лозим. Ҳол, унинг турлари бўйича турли мустақил ишларни ташкил этиш ўқувчиларнинг у ҳақдаги амалий малакаларини ўстиради, таълимий диктант турлари бўлган таъкидий диктант, изоҳли диктант, ижодий диктант, грамматик топшириқли диктант турларини уюштириш эса уларнинг саводхонлигини оширади, билим ва малакаларининг асосли бўлишини таъмин этади.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДА ҲОЛ

Ҳол иккинчи даражали бўлақлардан бири бўлиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, усулини, ўрни ва пайтини, сабаб ва мақсадини, шарт ва тўенқензлигини ҳамда миқдор-даражасини билдиради. Шунингдек, ҳол бирор иш-ҳаракат ҳолатини бошқа у ёки бу иш-ҳаракат ҳолатига ўхшатиш орқали аниқлашни ҳам мумкин. Шу хусусиятларига кўра ҳол: равиш ҳоли, ўрни ҳоли, пайт ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли, миқдор-даража ҳоли, шарт ва тўенқензлик ҳоли турларига ажратилади. Шунлардан ўрни ҳоли, пайт ҳоли, миқдор ҳоли, равиш ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли мактабда ўргатилади. Ҳолнинг бу турларини тартиблантиришда биз мактаб программасига асосландик.

Ўрни ҳоли.

Ўрни ҳоли кесимдан аниқлашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини, йўналишини, чиқини ўрнини билдиради ва қа е р да?, қа е р да н?, қа е р га?, қа е р га ч а?, қа ё қ қа? каби сўроқларга жавоб бўлади.

1. Ўрни ҳоллари иш-ҳаракатнинг бўлиш ўрнини билдиради. Бундай ўрни ҳоллари ўрни келишигидаги отлар билан: *нарида, юқорида, пастда, олдида, узоқда, тўғрида, бу ерда, ўша ёқда* каби равишлар билан ифодаланади: *Кўп ўтмасдан, нарироқда эшик гижирлади ва чолнинг овози эшитилди: — Марҳамат, келинлар. (Ойбек.) Чор атрофда эсарди еллар ва боғларда қушлар чийиллар. (Ҳ. Олимжон.) Бу чўққиди на сув бор, на озуқа, На дарахт бор, на сабза-ю себарга. (С. Айний.)*

Иш-ҳаракатнинг бўлиш ўрнини билдирган ўрни ҳолларининг маънолари турли хил:

а) улар иш-ҳаракатнинг маълум жойда юз беришини

билдирадн: *Емгир тинди, аммо жўякларда сн ҳали ҳам шилдирамоқда эди. (С. Назар.) Ислам шоир Назар ўгли 1878 йилда Самарқанд областининг Норпой районндаги Оқтош қишлоғида туниди. Кенг пахтазорда терим бошланди (Мирмуҳсин):*

б) чегараси ноаниқ ёки чегараси белгилаб кўрсатилинми имконияти бўлмаган жойда рўй берган иш-ҳаракат ўрнини билдирадн. Шунингдек, маълум масофа, фазо оралмида юз берган иш-ҳаракат ўрнини ҳам англатади: *Узоқ-узоқларда теримчи йигит-қизларнинг шўх-шўх яллалари янграйди. («Ёш ленинчи» газетаси.) Иўлда тўхтадик.*

Ўрни ҳоли бирор предмет ёки объектдан, яъни бирор белгиланган жой доирасидан ташқаридаги ўрнини билдирадн. Бунда ҳаракат у ёки бу объект, нарса ёнида, атрофида, яқинида юз беради. Маълум қисмларга ажратилган жойда, маълум қитъада юз берган иш-ҳаракатни билдирган ўрни ҳоллари *Ғарбда, Шарқда, Осиёда, ўнгда, чангда* каби томон, жой билдирилган ёниз ёки кўмакчилик отлар билан ифодаланади: *Раис кабинетининг эшигида қизлар тўж бўлиб тўхтади. (Ойбек.) Дала шийпонига яқин ерда катта тарози туради. (Мирмуҳсин.) Кўп ўгмай дарвоза олдида автомашинанинг сигнали эшитилди. (Ҳ. Шўҳмон.) Унг томонда кўм-кўк барра ўтлар, хилма-хил гулларга кўмилган адир бошланди. (Ё. Шукуров.) Шимолда ҳозир жуда совуқ.*

2. Ўрни ҳоли иш-ҳаракатнинг йўналиши ўрнини билдиради. Бундай ўрни ҳоллари иш-ҳаракат йўналган ёки юзага чиқиши лозим бўлган ўрнини, томонини аниқ ёки умумий равишда ифола этади: *Гулсумбиби қизини ўтқазди, маҳсини ечтирди, бир оз дам олиб, кейин ишга чиқишга буюрди-да, ўзи боғ томонга юрди... (Ойбек.) ...Бағзилари подалар изидан чўлга қараб кетдилар. (С. Айний.) Автобус Самарқандга қадар борди.*

Иш-ҳаракатнинг йўналишини билдирган ўрни ҳоллари маъно жиҳатдан турлича:

а) иш-ҳаракатнинг маълум ўрнига йўналишини, яъни иш-ҳаракатнинг маълум доира, ўрни территориясига ўтганлигини билдирадн: *Ойқизим, Кўкбулоқ суварини бидан олдин қишлоққа кириб боради. (Ш. Рашидов.) Тўрт ёшларда бўлсам керак, отам мени қишлоқ чиқитидаги мактабга элиб қўйди (С. Айний.);*

б) иш-ҳаракатнинг у ёки бу жой томонга қараб йўналганини ифода этади. Бу ўрин ҳоллари бош, жўналиш келишигидаги ўрин билдирувчи отлар билан *томон* сўзининг бирикиб келишидан ҳосил бўлган бирикмалар билан ифодаланади. Бундай бирикмаларда жўналиш келишиги қўшимчаси *томон* сўзига қўшилиб келиши ҳам мумкин. Бундай вақтда ўрин англатган от ёки сифатдош бош келишиқда келади, маъно таъкидланади. Ўрин англатган отга ёки сифатдошга бир вақтнинг ўзida жўналиш келишигини қабул қилган *томон* сўзи ва *қараб* кўмакчиси бирикиб келиши мумкин: *Шу вақт новча, барваста бир киши ўрнидан туриб, эшик томонга юрди.* (Ҳ. Гулом.) *Жангчилар отишма бўлаётган томонга қараб ўқ уза бошладилар.* (И. Раҳим.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *қараб*, *тараф* кўмакчилари иштирокида ҳосил бўлган конструкциялар ўрин ҳоли вазифасида келиб, иш-ҳаракат йўналган томонини билдириши мумкин. Бунда *қараб* кўмакчиси жўналиш келишигидаги ўрин англатувчи отларга, *тараф* кўмакчиси эса жўналиш келишигида келиб, бош келишиқдаги ўрин англатган сифатдошларга бирикиб келади: *Улар Ироққа қараб кетмоқда эдилар.* (Л. Батъ.) *Ҳамма овоз келган тарафга қаради* (Ҳ. Нўъмон.);

в) йўналган иш-ҳаракатнинг у ёки бу жойгача ёки объектгача давом этганлигини, чегарасини билдиради. Мазкур ўрин ҳоллари объект ёки предмет билдирган отларнинг жўналиш келишигида келган *олд*, *таг*, *бўй* каби сўзлар билан бирикиб келишидан ҳосил бўлган кўмакчили конструкциялар билан ифодаланади: *Ў ёнғоқ тагига борганда дарахтзор ичига нагандан ўқ узаётган Сотиболдига дуч келди.* (Ҳ. Гулом.) *Қизил аскарлар сой бўйига етиб келишди* (Ғ. Гулом.);

г) иш-ҳаракатнинг бирор помаълум ўринга йўналишини билдиради. Бундай ўрин ҳоллари *қаергадир*, *бирор ерга*, *қайсидир жойга* каби сўзлардан бўлади. Ҳол иш-ҳаракатнинг у ёки бу ўрин ёки доирадан ташқарига қараб йўналганини ҳам билдиради: *Қаергадир жўнади. Тунда қаергадир кетди. Қайсидир жойга бораман,— деган эди. Ё подшо бирор ерга чиқади, ёки элчи келиши кутилади.* (Ойбек.) *Болалар чувиллашиб ташқарига чиқишди* (П. Турсун.).

3. Ўрин ҳоли иш-ҳаракатнинг чиқиши ёки бошланishi ўрнини билдиради. Мазкур ўрин ҳоллари иш-ҳаракат-

нинг чиқини ўрнини аниқ кўрсатади. Чиқини келишини тагн отлар ва кўмакчили конструкциялар билан ифодаланади: *Сиз кетинг бу маҳалладан ё биз қўчиш кетамиз. (А. Қаҳҳор.) Рўзи ака меҳмонлар ёнидан чиқиб, ош пишираётган хотинининг ёнига борди. (С. Назар.)* Иш-ҳаракатнинг чиқиш ўрнини билдирган ҳоллар қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) иш-ҳаракатнинг маълум территориядан, доирадан чиқинини билдиради: *Бугун шаҳардан чиқиб кетишимиз керак. (Ҳ. Нўғмон.) Арчазордан яна аллақандай ёқимли ҳидлар келар эди (Ҳ. Нўғмон.);*

б) иш-ҳаракатнинг умуман бирор объект томондан, яқинидан, ёнидан ёки оралиғидан, шунингдек, номаълум ўришдан чиқинини билдиради. Бу ўрин ҳоллари чиқини келишик қўшимчасини олган ёнгиз от билан, бон келишикдан отга чиқини келишик қўшимчасини олган томон, шунингдек, қаратқич келишигидаги отга чиқини келишигидаги ич, ён, орқа сўзларининг бирикиб келишидан ҳосил бўлган кўмакчили конструкциялар билан ифодаланади: *Жангчилар от кишнаган отхона ёнидан ўтиб, меҳмонхонага яқинлашганларида, Сотиболдига дуч келдилар. (Ҳ. Гулом.) Аскарлар катта бино томондан келишди. Ой ҳамон яланғоч новдалар орқасидан ҳаволаниб боради. Қор тингану, аммо қуёш булутлар орасидан чиқа олмай гаранг. (Ҳ. Шамс.) Гулзорлардан, боғлардан ўтдим; Бозорлардан, тоғлардан ўтдим. (Ҳ. Олимжон.) Тоғлар орқасидан қуёш чиқиб, ҳамма ёқ чароғон бўлиб кетди. (А. Қаҳҳор.) Алишернинг йўрғаси орқа томондан қуруқ ўзи, Алишерсиз чопиб келибди (Л. Бать.);*

в) иш-ҳаракатнинг ҳамма томондан юз беришини билдиради. Мазкур ўрин ҳоллари чиқиш келишигидаги атроф, тараф ҳамда чиқини келишигидаги томон сўзининг ҳамма, барча олмоши билан бирикиб келишидан ҳосил бўлган конструкциялар билан ифодаланади: *Атрофдан қуюндай отилган ўқ ва гранаталарнинг портлашидан талвасага тушган иккинчи транспортёр экипажи орқага қараб бурилиши билан, Останақулнинг қулочкашлаб отган икки гранатаси уни ҳам ўз ўрнидан қимирлатмай қўйди. Саккиз йигит давра олиб, ҳар тарафдан қайиққа камон ташлабди. («Муқбил тошотар» эртани) Ҳамма томондан шодлик куйлари эшитилмоқда эди.*

Пайт ҳоли. Пайт ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилгани пайтини билдиради ва қачон?, қачонгача?, қачондан бери?, қачондан буён? қай вақт? каби сўроқларга жавоб бўлади: *Унсин акасини қучоқлаб, ҳар кун и келишга сўз олиб, қувонч билан чол орқасидан кетади. (Ойбек.) И л г а р и бу жойда ёввойи чакалаклар, дўлана, олчалар ўсган бўлса, энди одамлар хилма-хил мева дарахтлари етиштирган, баъзи ҳовлиларда эса баланд ток сўриларининг устунлари томлардан хийла юқорироқ кўтарилган. (Ҳ. Ғулом.) Ҳатто дам олиш кунларида ҳам кундузлари дарахт тагларида, кечалари синфлар ва ётоқхоналарда дарс тайёрладилар. (П. Турсун.)*

Пайт ҳоли қуйидаги маъно оттенкаларига эга:

Пайт ҳоли иш-ҳаракатнинг бирор давр жараёнида юзага чиқишини ифодалайди: *В. В. Маяковский 1893 йил 19 июлда Грузиянинг Кутаиси шаҳри яқинидаги Багдоди шаҳрида (ҳозир Маяковский номи билан аталади) туғилди. Кечаси билан ёғиб чиққан қор тонготар пайтида тиниб қолди. (Е. Шукуров.)*

Иш-ҳаракатнинг рўй беришидаги маълум даврларни билдирган пайт ҳоллари:

1) шу даврнинг бирор қисмида рўй берган иш-ҳаракат пайтини билдиради: *Янги ариққа сув очиб маросими кеч қурун ўтказилди. (С. Айний.) Бу гунги ишни эртага қўйма. (Мақол.) Тунда дув этган ёмғир майсаларни ҳам, дарахтларни ҳам ювиб кетган. (С. Назар.) Кунлардан бир кун турна билан тулки дўстлашибди (Эртак.);*

2) бутун бир давр ичида, маълум вақт мобайнида бўлиб ўтган иш-ҳаракат пайтини билдиради: *Бу жойларда тонгдан ярим тунгача булбул наво қилади. (Е. Шукуров.)*

3) у ёки бу воқеа-ҳодиса билан бир пайтда, параллел юз берган иш-ҳаракат даврини билдиради: *Саёҳат вақтида тўпланган кўпгина таассурот ва маълумотлар махсус дафтарларга ёзиб қўйилган эди. (Ҳ. Нўмон.) Уруш вақтида ҳам колхозимиз катта-катта қурилишларда зўр куч билан қатнашди. (Ойбек.) Уроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир (Мақол.);*

4) такрорий, яъни маълум пайтларда қайтадан юз берадиган иш-ҳаракат даврини билдиради: *Кўкдан ҳар*

кун Олтин олов тўкилди. Жимжит ҳар гци Говга билан сўкилди. (Ҳ. Олимжон.)

Пайт ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги дастлабки даврдан бошлаб давом этишини билдиради. Мазкур маънони англатган пайт ҳоллари, кўпинчи, чиқини келишигида келган *уч кун, беш кун* каби бирикмали сонларнинг; *борган, ўқиган, келган* каби сифатдошларнинг; *ёшлик, кичиклик* каби отларнинг; *эрталаб, кеча* каби равишларнинг *бери, бошлаб, буён* кўмакчилари билан бирикиб келишидан ҳосил бўлади: *Биринчи кундан бошлаб катта-кичик унга самимий ҳурмат билан қарай бошлади.* (А. Мухтор.) *Адолат сингилчасини эрталабдан бери қучоғига олиб ўтирибди.* (И. Раҳим.) *Дилшодда ёшликдан илмга ҳавас бор эди.* (М. Исмоилӣ.)

Иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги дастлабки даврдан бошлаб давом этиш пайтини билдирган пайт ҳоллари:

1) бирор иш-ҳаракатнинг бошланиши билан юзага келган, бажарилган иш-ҳаракат даврини билдиради: *Аҳмаджон келгандан содир бўлган воқеани сўрайди. Дарча очиллиши билан ҳужрага совуқ ёпирилиб кирди.* (М. Исмоилӣ.);

2) маълум даврдан бошлаб нутқ сўзланиб турган давргача давом этган иш-ҳаракатни билдиради: *Кечадан бошлаб машина ҳайдаяпман. Кечадан буён уйга бораман-у таажжуб қиламан.* (Ойбек.) *Болалик кунларимда, Ўйқусиз тунларимда, Кўп эртақ эшитгандим, Сўзлаб берарди бувим* (Ҳ. Олимжон.);

3) иш-ҳаракатнинг узоқ даврлардан бошлаб давом этишини билдиради. Бундай пайт ҳоллари иш-ҳаракатнинг бошланиш пайтини конкрет кўрсатмай, умумий равишда ифодалайди: *Бир вақтлар майда савдо билан машхур бўлган бўлса-да, кўндан буён бирон иш олиб борганини ҳеч ким билмайди* (Ойбек.);

4) нутқ сўзланиб турган пайтда рўй берган иш-ҳаракат даврини, шунингдек, ундан олдин, узоқ даврлардан юзага келган иш-ҳаракат даврини билдиради: *Сизларга дунёнинг эшиги энди катта очилди.* (П. Турсун.) *Энди қиз қадим замонларда бу тепанинг қандийдир тарихи бўлганлигига шубҳа қилмасди.* (Ш. Рашидов.)

Пайт ҳоли иш-ҳаракатнинг юзага чиқинидаги сўнгги пайтни билдиради. Бу ўринда иш-ҳаракат жараёни маълум пайтда давом этаётганлиги сезилса-да, қачондан бошлангани аниқ бўлмайди, лекин унинг қачонгача давом этганлиги чегаралаб кўрсатилади: *Уйин-кулги ярим кечагача давом этди. (А. Қаҳҳор.) Она саҳар пайтигача мижжа қоқмасдан ўтириб чиқди, лекин толиқмади. (М. Горький.)*

Пайт ҳоли сўзловчи ва тингловчига маълум бўлган вақтда, бирор воқеа-ҳодисадан олдин ёки сўнг юз берган иш-ҳаракат пайтини билдиради: *Тантанали йиғинлиш бошланганга қадар аския, ўйин-кулги давом этди. (Ойбек.) Овқатдан кейин Усмоновнинг чеҳраси очилди... (С. Зуннунова.) ...инқилобдан илгари ҳам Андижон деган бир шаҳри азим бор экан... (Ғ. Фулом.);*

Пайт ҳоли интенсив иш-ҳаракат пайтини билдиради. Бундай пайт ҳоллари иш-ҳаракатнинг жадал суръатлар билан бажарилишини ифодалайди. Шунингдек, доимийликни, тўсатдан юз берган иш-ҳаракат пайтини ҳам билдириши мумкин. *Кундан-кунга ҳусн ортган ойдек тўлади. (Ҳ. Олимжон.) Колхоз пахтаси қишлоқни йил сайин гуллатяпти. (Ойбек.) У пешана тери тўкилган бу экинзорга тикилганда, ҳаммиша жим қоларди, дили ифтихор билан тўларди. (Ш. Рашидов.) Уктам гулзор ёнига дарров жой ҳозирлади. (Ойбек.)*

Пайт ҳоли қўйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. *Ҳамиша, ҳозир, бугун, кеча, аллақачон, дарров* каби пайт равишлари, *-а, -иб, -б* қўшимчалари билан ясалган равишдошлар билан: *Ботирлар халқнинг қалбида ҳаммиша яшайдилар. (Ойбек.) Султонмурод кела ўқишга киришди. (Ойбек.)*

2. Ўрни, чиқиш келишигидаги от ёки сон, олмошлар билан: *У ёшликдан газеталарни кўп ўқирди. (Ойбек.) Ботирали шунда ҳам Миркомилни қўлдан чиқармади, уни ерга босиб, миясига наган билан солди. (Ҳ. Фулом.) Андрей эрта соат бешларда штабга етиб келди. (Л. Толстой.)*

3. Сўз бирикмаларни, кўмакчилик конструкциялар билан: *Домла ичкари кириши биланоқ халфанинг қўлидан таёқни тортиб олди-да, бир неча бор урди. (С. Айний.) Умиримда уч марта шу ишга қўл урдим: би-*

ринчи шеърни ўн беш-ўн олти ўшда ўшан эдим,
лекин нима тўғрисида ёзганим эсимда йўқ. (А. Қаҳҳор.)
Биз беш жон эдик, отамиз боқолмас эди. Эшигимиздаги
икки туп ўрикнинг ғўрасини данаги қотмасдан
еб қўяр эдик. (П. Турсун.)

**Миқдор-даража
ҳоли.**

Миқдор-даража ҳоли иш-ҳаракатнинг
миқдорини, даражасини билдиради.
Қанча?, қанчалаб?, нечалаб?,
печамарта? каби сўроқларга жавоб бўлади. Миқ-
дор-даража ҳоли ўзи тобе бўлган кесимдан англашил-
ган иш-ҳаракатнинг ҳажмини, маълум жой ёки кенглик
миқдорини, пайт ёки оғирлик, қиймат ёки уюшма миқ-
дорини ифодалайди. Шунингдек, у иш-ҳаракатнинг куч-
чайиш ёки кучсизланиш даражасини ҳам кўрсатади: *У
икки ярим йил бойнинг бўйинтуругини судради.
(Ойбек.) Йўлчи Шокир отанинг аҳволини, тириклигини
суриштирди. Чол замондан кўпроқ шикоят қилди...
(Ойбек.) Уриш бирмунча вақт мана шу хилда
давом этгандан кейин, халфа яна таёғини кўтарди ва бо-
лаларни бир бошдан уриб бақирди... (С. Айний.) Бу йил
республикамиз пахта планининг ортиғи билан бажари-
лиши ҳаммамизни ғоят хурсанд қилди.*

Миқдор-даража ҳоли маъно оттенкаларига кўра қу-
йдаги группаларга ажратилади:

Миқдор-даража ҳоли кучайиш маъносини билдиради.
Бу ҳол кесимдан англашилган иш-ҳаракатнинг ортиқли-
гини ёки камлигини ифода этади. У иш-ҳаракатнинг куч-
ли даражасини билдириши мумкин: *Бугун мактабдан
жуда хурсанд бўлиб қайтдим. (Р. Файзий.) Болалар
беҳад қувонишиб, Йўлчининг бўйнига осилишди. (Ой-
бек.) Урмонжон акамнинг бир гаплари сира-сира
эсимдан чиқмайди. (А. Қаҳҳор.) Мен аминманки, Наво-
ий жаноблари ёққан илм машғалини жаҳолат ва зул-
мат... асло сўндира олмас. (Ойбек.)*

Миқдор-даража ҳоли кучайиш маъносини тасдиқлаш
йўли билан ифодалайди. Бунда ҳол *жуда, қаттиқ, ниҳоя-
тда, зўрға, нақ, ғоят* каби равишлар билан ифодаланиб,
кесимга боғланади. Миқдор-даража ҳоли кучайиш маъ-
носини инкор йўли билан ифодалаганда, *сира, асло, мут-
лақо* каби равишлар билан ифодаланади: *Бу сўз Йўлчи-
ни жуда қувонтирди. (Ойбек.) Ҳошимнинг кўзи ни-
ҳоятда ўткир эди... (Л. Батъ.) Шер Дурроғга қараб:
«Сен хотиржам бўл, мен сенга мутлақо зарир ет-*

казмайман, душманлик қилмайман...» дебди. (А. Навоий.)

Миқдор-даража ҳоли кесимдан англашилган иш-ҳаракатнинг маъносини кучсиз, кам ёки паст даражада эканлигини билдиради: *Бу йил колхозимиз шароит ёмон бўлганлиги туфайли планни аранг бажариб олди.*

Миқдор-даража ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги миқдор ҳажминини ҳам билдиради: *Саодатни қара, илми ошиб-тошиб ётибди, аямо билимдонлик қилмай, оз сўзлаб, кўп тинглаб турибди.* (И. Раҳим.)

Миқдор-даража ҳолининг миқдор ҳажминини ифодалашини хилма-хил:

1. Кам миқдор кўламини билдиради: *Хайр, пича солайлик, эртага умоч қилармиз жуда бўлмаса,— деди у эрига қараб. Эри бир нима демади.* (М. Исмоилий.)

2. Юксак, интенсив, такрорий миқдор кўламинини билдиради: *Гул тўғрисида ёзганини кўрганим йўқ. Лекин пахта тўғрисида кўп ёзади.* (А. Қаҳҳор.) *Болаларнинг ҳар биттаси ўн мартадан «дадам қайда?» деб сўраса, ҳар кун ийгирма марта шу саволни эшитади...* (С. Зуннунова.) *Отишма яна бир соатча давом этди. Босмачиларнинг ўзлари тобора сийраклашиб, ниҳоят, бутунлай тамом бўлди.* (Ҳ. Гулом.)

Миқдор-даража ҳоли маълум жой кенглиги ёки фазо бўйлаб қилинган ҳаракат территорияси миқдорини, шунингдек, пайт миқдорини билдиради: *Ҳозир Муҳаббат уч километр юрди. Юз қадамча пастдаман Жанобингиз ичган жойдан, Менинг асло хабарим йўқ Сув бетига чиққан лойдан.* (И. А. Крылов.) *Учувчи ҳисоботида уч юз километр парвоз қилганини гурур билан айтди. Қозоқ саҳросида умр кўрдим юз куз, юз баҳор.* (Жамбил.)

Миқдор-даража ҳоли вази миқдорини ҳам ифодалайди. Бу ўринда мазкур миқдор-даража ҳоли грамм, кило, пуд, тонна, қадоқ каби ўлчов бирлиқларини билдирган сўзлар билан ифодаланади. Қиймат миқдорини билдирган сўзлар билан ҳам ифодаланади. Қиймат миқдорини билдирганда эса сон ва сонли бирикмалар билан ифодаланади: *Кўмир кўп. Бугун тўрт тонна келтирдик, Долзарб кунлари колхозимиз аъло сортли «оқ олтин»дан 80—100 тонна лаб ҳам топширди.* (Газетадан.) *Шу бугуннинг ўзида ўрикдан уч центнер, узумдан олти центнер келтирилди.*

Миқдор-даража ҳоли бўлиниш, ажратиш ёки тақсимлаш, тўплаш, уюшма маъноларини **англади**: *Помидор ва ҳар хил гул цруғлари икки юз граммдан қилиб тортилган. Бахмал уч метрдан олаб берилди. Терилган пахталарни икки хирмон қилиб ўйдик. Халойиқ шў аснода Ниғилиб тўда-тўда, Тўпаниш қолган эди. Подшо кўзи қон эди.* (Ҳ. Олимжон.)

Миқдор-даража ҳоли қўйилган сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. Миқдор-даража равишлари, равиш, от ва соғли сўз бирикмалари билан: *Кўп ўйла, оз сўзла.* (Мақол.) *Зайниддин ва Султонмурад сукут этиб, бир-бирларига узоқ тикилишди.* (Ойбек.) *Қиз йиғлабди: «Бўлмаса уч кунга жавоб беринг, қизлар билан боғда сайр этиб ўйнаб олай, кейин сизнинг айтганингиз бўлсин»,— дебди. Подшо бир кунга жавоб берибди.* («Маликаи Ҳуснобод» эртаги.) *Эргаш ҳарфни такрор-такрор ёзган сари ўз ишидан қувонар, илҳомларди.* (П. Турсун.)

2. Соғ ва миқдор равишига -лаб аффиксини қўйиш билан ясалган сўзлар ва олмошлар билан: *Биз кузда пийёз, картошкадан юз киллаб, юз эллик киллаб сотиб оламиз. Раҳмат чиройли ёзиш учун доим ҳаракат қилади, кўп лаб машқ қилади. Қанча югурсам-елсам ҳам тезликда бирон ҳужра қўлга кирмади.* (С. Айний.)

3. *Карра, марта* (марталаб, мартача, мартадан), қатла сўзларининг айрим ҳолларда олмошлар ёки миқдор-даража билдирувчи соғлар билан бирикишидан ташкил топган сўз бирикмалари; *қадар, зиёда, ортиқ* сўзлари иштирок этган конструкциялар билан: *Домла узун таёғини яна бир карра «силаб» чиққандан кейин: «Жим»,— деди.* (С. Айний.) *Унинг оғилга кириб қилган тафтиши (текшириши) Қобил бобога бир умид бағишлаган эди, бу сўзи ҳаддан зиёда севинтирди.* (А. Қаҳҳор.) *Мен хоҳ ҳафтада бир марта соч олдирмай, хоҳ икки ойда бир, бунинг сизга ҳеч бир тегишлигиси йўқ.* (С. Айний.)

Равиш ҳоли. Равиш ҳоли иш-ҳаракатнинг сифатининг, ҳолатининг, бажарилиш усулини, шунингдек, ўхшатиш маъносини билдириб, қандай?, қай ҳолда?, қандай қилиб?, қай тарзда?, кимдай?, нимадай? каби сўроқларга жавоб бўлади.

Равиш ҳоли турли маъно оттенкаларига эга:

1. Равиш ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиш суръатини, сифатини билдиради: *Астойдил, тўғри... шоир дафтарчасини тиззасига қўйиб, тез-тез ёзар эди.* (А. Қаҳҳор.) *Адолат секин-секин тузала бошлади.* (С. Зунунова.)

2. Равиш ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини билдиради ва ҳис-туйғуни, хилма-хил кайфиятнинг ҳам ифода этади. Бундай равиш ҳоллари ҳолат равишлари, ундов ва мимемалар, **-ча** қўшимчаси билан ясалган равиш + равишдош ва билан иштирок этган сўзлар билан ифодаланади: *Аҳмад ҳалфага ғазаб билан қаради.* (С. Айний.) *Қиз тиниқ ва муздек сувда ҳузур қилиб ювинди.* (Е. Шукуров.) *Сиддиқжон беихтиёр ўрнидан турди.* (А. Қаҳҳор.) *Овқат хушчақчақлик билан ейилди.* (С. Назар.) *Азим бойвачча кўзларини айёрларча қисиб таъзим қилди.* (С. Аҳмад.)

3. Равиш ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги ташқи кўриниш ҳаракат-ҳолатини ҳам билдиради. Бундай ҳоллар **-ли** қўшимчаси билан ясалган сифат ёки ўрин келишигидаги сифатдошларнинг ҳол, *вазият, қиёфа, тарз* каби сўзлар билан; от ва олмонининг *ичида, тахлитда, тарзда* каби сўзлар билан бириккиб келишидан, шунингдек, равиш ва равишдош бирикмалардан ҳосил бўлади: *Миршаб Йўлчининг қўлидан тутди ва ўқрайган ҳолда бобиллади: «Роса қўлга тушдинг. Уч кундан бери қидираман сени!»* (Ойбек.) *Дўстим ташвишли қиёфада кириб келди. Муҳаммадни ҳам шу тарзда ётқизиб, оёқларини фаллоқ чўпга солиб бурашди.* (С. Айний.) *«Нима гап, нима, нима»,— дея шовқин солдилар. Ҳаммалари ноиллож саройга югурдилар. Ва подшога билдириб, дориллашиб турдилар.* (Ҳ. Олимжон.) *Қобил бобо рўпара бўлганда, Амин оғзини очмасдан, қаттиқ кекирди, кейин бақбақасини осилтириб кўлди.* (А. Қаҳҳор.) *Алишер саросима ичида ҳамма билан қўл олишиб кўришди.* (Л. Бать.)

4. Равиш ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиш йўлини, усулини билдиради. Бунда ҳаракат ҳолати ҳам англашилиб туради, аммо иш-ҳаракатнинг бўлиши, юзага чиқиш усули ўстун туради: *Капитан буни қандай шионч билан буюрган бўлса, Аҳмаджон ҳам шундай шионч билан эмаклаб кетди.* (А. Қаҳҳор.)

5. Равиш ҳоли иш-ҳаракат ҳолатининг тўсидан, тезлик билан юзага келишини ёки маълум пайтда давом этишини, ҳолатнинг баъзи-баъзида юз бериб туришини билдиради. Шунингдек, у бирдан ортиқ кишилар ўртасидаги суҳбат, муносабатни англатиши ҳам мумкин: *Нўлбарснинг боши т а р с ёрилиб, ерга чўзилибди.* («Муқбил тошотар» эртаги.) *Болалар бирдан жим бўлибди.* (С. Айний.) *Чироқ липиллаб ёниб турар эди.* («Уч оға-ини ботирлар» эртаги.)

6. Равиш ҳоли бир иш-ҳаракат ҳолатини иккинчи бир иш-ҳаракат ҳолатига ўхшатиш йўли билан ифодалайди. Бунда иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги ҳолатлар таққосланади, қиёсланади. Бунда равиш ҳоли **-симон, -дай, -дей, -часига** каби қўшимчалар билан ясалган равишлар; *каби, сингари, худди, гўё* иштирок этган конструкциялардан ҳосил бўлади: *Ҳовлида қуртга барг қирқаётган укаси Обиджон новдалар орасидан ўқдек отилиб чиқиб, унинг бўйнига осилди.* (А. Қаҳҳор.) *Тантибойваччанинг нафаси ичига тушиб кетди, бироқ у уялган каби ўзини билмасликка солди.* (Ойбек.) *Улар ғоз сингари штоаткорона секин-секин юриб, уйга қараб кетибди.* (М. Горький.)

7. Равиш ҳоли иш-ҳаракатнинг урилиш, сурилиш ҳолатини; иш-ҳаракатнинг бўлишидаги биргаликни ифодалайди: *Пақир қудуқнинг четига тақир-туқур тегиб, кўздан гойиб бўлди.* (М. Горький.) *Халфа қўлига узун таёқ ушлаганича ўрнидан туриб: — Болалар, энди камон ўйнаймиз!...— деди. Бу сўзни эшитиб болаларнинг ҳаммаси б а р а в а р и г а бақирибди.* (С. Айний.)

Сабаб ҳоли. Сабаб ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдиради. Нима сабабдан?, нима сабабли?, нима учун?, нимага?, нега? сўроқларига жавоб бўлади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сабаб ҳоли иш-ҳаракатнинг ваз, баҳона, далил, қаршилиқ, тўсиқлик, нутқ ҳаракати сабабини билдиради. Бундай ҳоллар бадний асарларда кўп учрайди.

Сабаб ҳоллари маъно оттенкалари жиҳатидан ўзаро фарқ қилади:

1. Улар **важ, баҳона, далил, шунингдек, қаршилиқ, тўсиқлик сабабини, нутқ ҳаракатини** ифодалайди: *Унинг сийрак сепкилли юзи иссиқдан ва шодликдан қизариб бўртган эди.* (А. Мухтор.) *Шер чўчиб қўрқ-*

қанидан боласини қаттиқ тишлаб, унга озор берди. (А. Навоий.) Алёша чизмакашникида хизмат қилган чоқлариди китоб ўқигани учун чизмакашнинг хотини ва онаси уни таъқиб қилар ва тергар эди. (М. Горький.) Малика уялиб ҳеч нарса деёлмабди. («Муқбил тошотар» эртаги.)

2. Сабаб ҳоли эмоционал ҳис-туйғу сабабини билдиради, шодланмоқ, ҳайрон бўлмоқ, аччиқланмоқ, хижолат бўлмоқ каби феъллар билан ифодаланган кесимга боғланади. Эмоционал ҳис-туйғу сабабини билдирган сабаб ҳоллари маъно оттенкаларига кўра қуйидагича:

а) шодлик, севинч ёки бирор бошқа ижобий қайфият, муносабат сабабини билдиради: Элмурод ҳамма қатори ўрнидан туриб ўқитувчиларга салом бериб қўйгани учун гуруранди. (П. Турсун.) ...қиз унинг келганига жуда хурсанд бўлди. (Б. Полевой.);

б) ҳаяжон, ачиниш, ғазаб каби қайфият сабабини билдиради: Канизак бунни кўриб, ўз қилмишидан қаттиқ хижолат бўлди. (А. Қаҳҳор.) Меҳмоннинг қизарганини пайқаган бой ўз хотинининг катта оғиз ва бетамизлигига аччиқланиб, юзини тескари бурди... (Ойбек.) Бўтабой ака бир оз юриб, қўшчинорнинг тепасига келганда, бу йўлдан юрганига пушаймон бўлди. (А. Қаҳҳор.)

Сабаб ҳоли қуйидагича ифодаланади:

1. Равиш билан: Дадаси эса иши жуда зарур бўлгани учун қизни ноилоҳ ёлғиз қолдирди, арава қўшиб, бир ёққа жўнади. (Ойбек.) Суҳайл чорасиз оҳ тортди.

2. Равишдош ва равишдош бирикмалари билан: Шу вақтда юз йигит етиб келибди. Маликани бу аҳволда кўриб ҳайрон бўлишибди. («Муқбил тошотар» эртаги.) Улар Муқбилнинг касалига куйиб йиғлашар экан. («Муқбил тошотар» эртаги.) От йўлбарсдан ҳуркиб орқага тисланган экан, Малика отдан йиқилиб тушибди. («Муқбил тошотар» эртаги.)

3. Жўналиш ва чиқиш келишигидаги от, аниқловчили от, ҳаракат номи билан ифодаланади: Майин аллалар куйлаб кўраман. Бироқ ашуланинг айрим бандлари ҳавонинг иссиқлигидан эриб кетгандай авжсиз, лаззатсиз. (Ғ. Ғулом.) Ясовулбоши, юрагимда тўпланган дардларни очиб кўрсатишга рухсат беринг. Бўлмаса, мен қаёғудан ёрилиб ўламан. (С. Айний.) ...касал хотин эса безгакнинг шиддатидан тол баргидай

титрарди. (С. Айний.) Истеҳзоли қулшидин га-
забланди Алишер. Полиция бошлиғининг кўчалари кўк
олов бўлиб ёниб кетди, бўғилган дан или қизариб
кетди. (Ойбек.)

4. Сабаб ҳоли нега, шунинг учун, нима учун, несадир
каби сўроқ ва гумон олмошлари, шунингдек, *учун*, сабаб-
ли, туфайли, орқасида, орзусида кўмакчили конструкция-
лар билан ифодаланади: *Нега* лабингни бурасан, Қум-
рихон? (О. Ёқубов.) Оталаринг сизларни шундай ўс-
тирган и орқасида бугун номингиз оламга тарқа-
либ кетди. («Уч оға-ини ботирлар» эртаги.) *Дўстим*
ҳаяжонлангани сабабли ҳеч нарса дея олмади.

5. Сабаб ҳоли сўз бирикмалари билан ҳам ифодала-
нади. Бундай сабаб ҳоллари аниқловчили бирикмалар-
дан, бир тушунчани билдирган сўз бирикмаларидан ту-
зилади: *Дуррож бўлса ўзининг ёлғончилиғидан*
овчининг тузоғига илинди. (А. Навоий.) Бир вақт ҳали-
ги ёрдан кўрқинчи бир овоз эшитилибди. Уртанча бо-
тир кўрқмабди, жим тураверибди. Фақат акаси билан
укасининг *безовта бўлишларидан ташвишлан-*
ибди. («Уч оға-ини ботирлар» эртаги.) «бир кеча-ю бир
кундуз уруш бўлиб, Ҳайдар понсот оғзидан ўқ еб
ўлибди. (А. Қаҳҳор.)

Мақсад ҳоли.

Мақсад ҳоли хилма-хил иш-ҳаракат-
нинг бажарилишидаги мақсадни бил-
диради. У нима мақсадда?, нима учун?, нима
қилгани? (нима қилгали?), нега? каби сўроқ-
ларга жавоб бўлади, кесимга боғланади: *Уктам шофёр-*
га йўлиқмоқ учун қайрилди. (Ойбек.) *Сўнгра Муқ-*
бил қишлоқдаги ёр-дўстлари билан хайрлашиб, Ҳотам
Тойнинг боши, отини олиб келишга жўнаб ке-
тибди. («Муқбил тошотар» эртаги.) *Тоза ҳаво олай*
деб кўчага чиқсам, ўтин кўтариб келаятган бир бечо-
рани кўрдим. (А. Навоий.) *Пахтафуруш чолнинг ҳолига*
кўп ачинган бўлиб кўринди ва ерни ҳайдаб олгани
битта эмас, иккита хўкиз берди... (А. Қаҳҳор.)

Мақсад ҳоли қўйидаги маъно оттенкаларини ифода-
лайди:

а) хилма-хил муносабат мақсадини билдиради: *Бу*
бир ҳафта ичида кампир «дуонинг зўри билан қулф оча-
диган» азайимхонга обдаста гардон қилди р-
гани қатнаб, ярим қоп жийда, уч товоқ жўхори, икки
калава ип элтди, аммо иш чиқмади. (А. Қаҳҳор.) *Дўсти-*

нинг дов-дарагини суриштириш учун Қоратой темирчи елиб югурди... (Ойбек.).

б) йўналиш ва нутқ ҳаракати мақсадини билдиради: Йўлчи икки қулоч арқонни белбоғ устидан бойлаб, ҳам моллик қилиш учун бозорнинг энг қайноқ жойига борди. (Ойбек.) Чироқни ёндириб келмоқ учун отга миниб, учқун чиққан томонга қараб кетибди. («Уч оғани ботирлар» эртаги.) Воқсани тушунтириш мақсадида гап бошлади.

Мақсад ҳоли қуйидагича ифодаланади:

1. Равиш билан: Бу вазифанинг уйдасидан чиқишига ишонарди. Лекин мушкул масала қаришида қолган каби, жўрттага иккиланиб, сукут қилиб ўтирарди. (Ойбек.)

2. Равишдош билан: ...узр айтмоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди, кўзи жиққа ёшга тўлди-ю, узр бир ёқда қолиб, ҳасратга ўтди. (А. Қаҳҳор.) ...У бир кун жуда ҳорди, Озгина тин олгали, Бир оз эркин қолгали Дарё лабига борди. (Ҳ. Олимжон.)

3. От ва ҳаракат номи билан: Бултур ёз,— деб сўз бошлабди боғбон,— боғдаги узумзорга ҳар кеча бир одам ўғирликка келиб, сизга олиб қўйилган энг яхши узумлардан ўғирлаб кетаверди. («Уч оғани ботирлар» эртаги.) Абдужаббор ота дарахт шоҳига илиб қўйилган чопонини кийишга кетди. (С. Назар.)

4. Учун, мақсадида кўмакчили конструкциялар билан, шунингдек, ниятида, баъзан орзусида сўзлари иштирок этган конструкция ва -гали, -гани шаклидаги равишдош бирикмаларни, -лик қўшимчаси билан ясалган отларнинг учун, мақсадида, ниятида, орзусида кўмакчиларни, кўмакчи ўрнида қўлланадиган сўзлар билан бирикнишдан ҳосил бўлган конструкциялар билан ҳам ифодаланади: У отасининг ўчини олиш учунгина эмас, балки халқни озодек қилиш, уларни бахтли ҳаётга эриштириш, Жамбил мамлакатада адолат ўрнатиш мақсадида хон устига юриш қилади ва уни тор-мор келтиради. (Ҳ. Олимжон.) Иккинчи кун яна мен Қори ишқамбани дуч келтириб, тўғри келса, у билан танишиш ниятида кўчага чиқдим. (С. Айний.) Мастер Солижон Содиқов меҳмонларни қариши олгани шошилди. (А. Мухтор.) Олимжон вақтини бекор ўтказмаслик учун қишлоқ хўжалик бўлимига кириб чиқди. (Ш. Рашидов.)

5. Мақсад ҳолни *йўлида, маънода, қўйида* каби ўрин келишиги қўшимчасини олган сўзлар, бирикмалар орқали ҳам ифодаланиши мумкин: *Сидиқжон «Унсур» калимасини «ҳукуматга қарши» деган маънода ишлатар, бу ердагилар ҳам шу маънода инглар эди... (А. Қаҳҳор.) Қоракўл район халқ контроли комитетининг ишчан коллективи юбилей йилида меҳнаткашларга юксак даражада хизмат кўрсатишни таъминлаш йўлида зўр ғайрат ва ташаббус кўрсатмоқда. Пешковнинг шу саккиз йил ичида тирикчилик кўйида хизмат ахтариб кирмаган кўчаси, қилмаган касби қолмади. (М. Горький.)*

МАКТАБДА ҲОЛНИ ЎРГАНИШ

Мактабда ҳолни ўрганиш мураккаб ва масъулиятли масалалардан бирidir. Ҳолнинг хидма-хил маъноларини, ифодаланишини ўқувчилар онгига етказиш ўқитувчидан пухта тайёргарликни, ижодий изланишни талаб этади. Ҳол, унинг турларини ўрганишда кўргазмаларди воситалардан: схема, жадваллардан; грамматик таҳлил, мустақил иш, суҳбат каби усуллардан фойдаланиш яхши самара беради. Ҳолнинг гапининг бошқа иккинчи даражали бўлаклари: аниқловчи, тўлдирувчи билан ўхшаш ва фарқли томонларини тушунтириб бориш ҳам яхши натижа беради. Ҳол, унинг турларини ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг амалий малакаларини ошириб бориш керак. Ўқувчилар ўз нутқларида ҳоллардан унумли фойдалана олсинлар. Бунинг учун шу тема юзасидан таъкидий, изоҳли, ижодий диктант, грамматик топшириқли диктант каби таълимий ёзма иш турларини ташкил этиб бориш керак.

Ҳол IV ва VII синфларда ўргатилади.

IV синфда ҳол ҳақида ўқувчиларга кенг, атрофлича тушунча берилмайди, балки унинг иккинчи даражали бўлак эканлиги, иш-ҳаракатининг қандай бажарилиши, бажарилиш ўрнини, вақтини билдириши ва қандай?, қачон?, қаерга?, қаерда?, қаердан? сўроқларига жавоб бўлиши, уюшиб келиши ўргатилади.¹

¹ М. Асқарова, К. Қосимова. Ўзбек тили, 4-синф учун, «Ўқитувчи» нашриёти, Т., 1974 й., 35—42-бетлар.

IV сифда ҳол ҳақида ўқувчиларга бериладиган билим оддий, шу сиф ўқувчиларининг ёши ва билим савиясига мос.

IV сифда «Гапнинг иккинчи даражали бўлаклари» (11-§) темаси орқали ўқувчиларга тўлдирувчи, аниқловчи, ҳоллар эга, кесмини (ёки бошқа бирор бўлакни) аниқлаши, тўлдириши тушунирилади. Бунда ўқитувчи қуйидаги жадвалдан фойдаланиши мумкин:

Иккинчи даражали булаклар	Мисоллар
Тўлдирувчи	<i>Душманга бўйин эма. (Мақол.)</i>
Аниқловчи	<i>Чўпон бола улар билан саломлашди. (Ҳ. Назир.)</i> <i>Татьяна рўмолчасини кўкат устига ёзиб ўтирди. (Н. Раҳим.)</i>
Ҳол	<i>Мен йўлга тўкилган пахталарни териб олдим. Дарахтларнинг узун соялари гулзорга анча фойз киритди. (М. Исмоилий.)</i> <i>Ботир маслаҳатларни диққат билан тинглади. (С. Назар.)</i> <i>Синф мажлиси соат еттида бўлади. Дилбар кутубхонадан янги китоб олиб келди.</i>

Ўқитувчи кўрсатмали қурол воситасида, биринчидан, иккинчи даражали бўлакларнинг аниқланган маъносини тушунирса, иккинчидан, тўлдирувчи, аниқловчи, ҳолни ўрни билан бир-бирига таққослайди, уларнинг биринчиси тўлдириш, иккинчиси аниқлаш, учинчиси иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, ўрнини, вақтини билдиришини алоҳида таъкидлайди. Бу эса кейинги темаларни: аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол (12, 13, 14-§ лар) ни онгли ўзлаштиришлари учун замин яратади.

«Ҳол» темасини ўқувчиларга ўргатишда ҳам кўрсатмали қуролдан фойдаланилади.¹ Ўқитувчи шу кўрсатмали қурол асосида ҳолнинг иккинчи даражали бўлак эканини, иш-ҳаракатнинг қандай бажарилишини, ўрнини,

¹ Кўрсатмали қурол иловада (2-жадвал) берилди.

вақтини билдиришини, қаорган?, қаерда?, қаердан?, қачон?, қандай? сўроқларига жавоб бўлишини тушунтириши керак. Уларни мустақамлашда дарсликдаги машқлардан ташқари қуйидаги кибби машқ турларидан фойдаланади:

1. Гапларни ўқинг, ажратиб кўрсатилган бўлақларнинг қайси гап бўлаги эканини аниқланг, гапнинг қайси бўлақларига боғланишини, қандай сўроқларга жавоб бўлишини тушунтиринг.

Қизлар кечаси билан дарс тайёрладилар. (С. Назар.) Узоқдан қадим Фарҳод тоғлари ярқирайди. (Ас. Мухтор.) Дўстлар самимий кулишдилар. (Ш. Рашидов.)

Тошшириқнинг бажарилиш намунаси: *самимий* — ҳол, қандай? сўроғига жавоб бўлади, *кулишдилар* — кесимга боғланган, иш-ҳаракатнинг қандай бажарилишини билдиради.

2. Гапларни кўчиринг. Улардан иккинчи даражали бўлақларни аниқлаб, қандай сўроқларга жавоб бўлишини айтиб беринг.

Карим севинч ва ҳавас билан боққа тикилди. (Ш. Рашидов.) Назирқул қишлоққа жуда ёш вақтида келиб қолган эди. (С. Аҳмад.) Қирғоқда турган Пўлат Холматнинг мардонавор ишини ҳавас билан кузатарди. (Ш. Рашидов.)

3. Кўчиринг, бош бўлақларни, ҳолни аниқланг. Ҳолнинг маъносини тушунтиринг.

Кўчадан оёқ товушлари ҳам эшитилиб қолди. (С. Аҳмад.) Туни билан ёмғир ёғди. (Ҳ. Фулом.) Шу пайт Жаннат хола тўқайдан сизир етаклаб кела бошлади. (С. Аҳмад.)

Тошшириқнинг бажарилиш намунаси: *Жаннат хола* — эга, *кела бошлади* — кесим, *шу пайт* — ҳол, қачон? сўроғига жавоб бўлади, кесимга боғланади, ҳаракатнинг бажарилиш вақтини билдиради. *Тўқайдан* — ҳол, қаердан? сўроғига жавоб бўлади, кесимга боғланади, ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдиради, *етаклаб* — ҳол, қандай? сўроғига жавоб бўлади, кесимга боғланади, ҳаракатнинг қандай бажарилишини билдиради.

4. Ўқинг, сўроқлар ёрдамида ҳолларни ўзи боғланган бўлақлар билан бирга кўчиринг.

Поёнсиз осмонда юлдузлар порлаб турибди. (Ш. Рашидов.) Адолат секин атрофга разм солди. (С. Зуннуно-

ва.) *Ойқиз дарҳол кабинетдан чиқиб кетди. (Ш. Рашидов.)*

5. Уқинг. Нуқталар ўрнига гапнинг мазмунига мос келган сўзларни қўйиб кўчиринг. Шу сўзларнинг гапда қандай вазифада келганини, сўроғини айтинг.

Адолат... мусобақага қатнашди. Уқувчилар... келди-лар. Раис теримчиларга... қаради.

6. Уқинг. Нуқталар ўрнига қавс ичидаги сўроққа мос сўзларни қўйиб кўчиринг. Шу сўзларнинг гапдаги вазифасини тушунтириб беринг.

Раъно ... (қаердан?) келди. Колхозчилар ... (қачон?) пахта терадилар. Болалар куйни ... (қандай?) чала бошладилар.

7. Уқинг. Ўнғиқ гапларни ҳоллар иштирок этган ёнқ гапларга айлантинг.

Саёҳатчилар томоша қилаётирлар. Уқувчилар боршиди. Ғолиблар сўзладилар.

8. Қуйидаги саволларга ҳолларни иштирок эттириб жавоб ёзинг.

Уқувчилар қаердан келаётирлар? Ишчилар қандай ишладилар? Мусобақа қачон бошланади?

9. Карточкалар бўйича топшириқ.

1-карточка.

Эрталабдан бери, боғда сўзларни иштирокида ҳолли гаплар тузинг.

2-карточка.

Бугун, гайрат билан сўзларни иштирокида ҳолли гаплар тузиб, ҳолларнинг сўроғини, қайси гап бўлагига боғланганини айтинг.

Ҳол бўйича таъкидий диктант ўтказиш мумкин. Таъкидий диктант учун қуйидагича гаплар танланади:

Яна қанча тепалардан, саксовулзорлардан ўтдик. (Ҳ. Назир.) Эртагаёқ Абдухалилни Қувасойга жўнатаман. (С. Аҳмад.) Улар ёнма-ён ўтирдилар. (Ҳ. Фулом.)

Изоҳли диктант. Изоҳли диктант учун шундай гаплар танланади:

Бирпасдаёқ Анварнинг боши айланиб кетди. (С. Аҳмад.) Самосваллар у ёқдан-бу ёққа вагиллиб ўтиб турибди. (С. Аҳмад.)

Ҳолни мустаҳкамлаш учун сайланма, ижодий, эркин диктантлар ҳам ўтказиш мумкин, бунинг учун керакли мисоллар танланади.

Ўқитувчи боғланишли текстлар танлашни ҳам мумкин. Бунда ўқувчилардан текстдаги ҳолларни аниқлаш, уларни қайси бўлақларга боғланишини, сўроғини айтиш талаб этилади. Шунингдек, ўқувчиларга ўқилган газета, журналлардан ҳоллар нштирок этган гапларни кўчириб олиш каби топшириқлар ҳам берилади.

Юқоридаги каби мустақил ишлар дарсликдаги машқлар, топшириқларга қўшимча бўлиб, у ўқувчиларнинг ҳол ҳақидаги дастлабки билимларини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

VII синфда ҳолни ўрганишга кенг ўрин берилади. Мазкур синфда, дастлаб, «Ҳол» темаси, сўнг ҳолнинг маъно турлари: ўрин, пайт, миқдор, равиш, сабаб, мақсад ҳоллари; уюнган ва ажратилган ҳоллар ўрганилади.

VII синфда «Ҳол» темасини ўрганиш ўқувчиларнинг шу тема ҳақидаги IV синфда, шунингдек, V—VI синфларда ўтилган сўз туркумларининг, хусусан, равишнинг ҳол вазифасида келиши ҳақида олган билимларини эслатишдан бошланади. Бунинг учун ўқитувчи суҳбат ҳамда мустақил ёзма машғулот каби усуллардан фойдаланади.

Ўқувчиларнинг ҳол ҳақидаги билимлари қуйидаги саволлар орқали эслатилади: IV синфда бош бўлақлардан ташқари яна қандай бўлақларни ўрганган эдик? Иккинчи даражали бўлақлар нечага бўлинади? Уларни номма-ном айтинг-чи? Ҳол қандай сўроқларга жавоб бўлади? Қандай?, қачон? сўроқларига жавоб бўлган ҳолларга мисоллар айтинг. Қасрга?, қаерда? сўроқларига жавоб бўлган ҳолларга ким мисол айтади? Ҳол яна қандай сўроққа жавоб бўлади? Унга мисол айтинг-чи? Равиш гапда қандай вазифада келади? Урин ҳолига мисол айтинг-чи? Равиш ҳолига ким мисол айтади? Пайт ҳолига мисоллар айтиб, уни тушунтиринг.

Ўқувчилар жавоб бера олмаган ўринларда ўқитувчи ёрдам беради. Шу тартибда тўлдирувчи, аниқловчи каби ҳол ҳам иккинчи даражали бўлақ ҳисобланиши, улар бош бўлақларни изоҳлаб, тўлдириб келиши ўқувчилар

ёдига туширилади ва ҳолнинг кесимга боғланиб келиши алоҳида уқтирилади. Шундан кейин ўқувчиларнинг ҳол ҳақидаги тушунчалари мустақил ёзма машғулот ёрдамида мустаҳкамланади.

VII синфда ҳолнинг кесимга боғланиб, унинг белгисини, яъни унинг ўринини, пайтини; миқдорини, ҳолатини, сабабини, мақсадини билдиришини ўқувчиларга ўргатиш учун қуйидаги каби мисоллар танлаш мумкин:

1. *Отлар ўз-ўзидан аста-секин юриб кетди.* (А. Қаҳҳор.) 2. *Худди ўша кези Бухоро кўчаларига газопровод етиб келди.* (Ҳ. Назир.) 3. *Инженер Манзура билан кўришиш учун ўрнидан турди.* (Ас. Мухтор.) 4. *Кема соҳилдан анчагина узоқлашди...* (А. Навоий.) 5. *Мен китоб ўқишни жуда севаман.*

Ўқувчилар ҳолнинг ҳолат, миқдор-даража, пайт, ўрин, сабаб, мақсад билдириши ҳақида тушунчага эга бўлганларидан сўнг, уларнинг ифодаланиши ўрганилади. Ҳолнинг ифодаланишини унинг маъноларини ўргатиш жараёнида тушунтириш ҳам мумкин. Ҳолнинг равиш, равишдош; жўналиш, ўрин ёки чиқиш келишигида келган отлар билан, шунингдек, кўмакчили бирикмалар билан ифодаланишини ўқувчиларга ўргатиш учун К. Қосимова, Р. Жуманиёзовларнинг «VII—VIII синфлар учун синтаксис ва пунктуациядан жадваллар» («Ўқитувчи» нашр., Тошкент, 1978 йил) ндан ва қуйидаги кўргазмалардан фойдаланиш мумкин:

ҲОЛ

Ҳол қуйидагича ифодаланади	Мисоллар
равиш билан	<i>Болалар китобни аста-секин ва рақлаб кўра бошладилар</i> <i>Ўйнаб-ўйнаб юраман, эрким ўзимда.</i> (Қўшиқ.)
равишдош билан	<i>Кечқурун болалар ўйнагани чиқди...</i>
от билан	<i>Катта майдонни шигол этган гулзорга чиқдик.</i> (Ойбек) <i>Эгрибой эгрилигидан жазосини тортибди</i> («Эгри ва Тўғри» эртаги.)

ҳаракат номи билан	<p><i>Отанг келди сенинг сўзинг олмоққа, Кўнчилдаги сирки биди қилмоққа. (Фольклор.)</i></p>
қўмакчили конструкция билан	<p><i>Газаб билан кўзналади бутун халқ. (Ҳ. Олимжон.)</i></p>
ажралмас бирикма билан	<p><i>Гулнор бир ҳафтадан буён دادаси ва онаси билан ҳар кун ишлайди. (Ойбек.) Зал сув қуйгандек жимжит эди. (С. Аҳмад.)</i></p>

Янги темани мустақкамлашда мустақил ёзма нш уюштирилади. Бунда дарсликдаги 140- машқдан¹ фойдаланиш мумкин. Машқдаги мисоллар вариантлар бўйича ўқувчиларга бажартирилади:

1- вариант. Нуқталар ўрнига қавс ичидаги сўроққа жавоб бўладиган ҳол қўйиб, гапларни кўчиринг. Ҳолнинг тепасига унинг маъносини, гапнинг қайси бўлагига боғланганини ёзинг.

1. *Иўлдош ота ... (қандай?) ўрнидан турди.* 2. *Бола-лар ... (қачон?) дам олиш учун ... (қаерга?) бордилар.* 3. ... (қачон?) *физкультура қилишни эсингдан чиқарма!*

2- вариант. Нуқталар ўрнига қавс ичидаги сўроққа жавоб бўладиган ҳол қўйиб, гапларни кўчиринг. Ҳолнинг тепасига унинг маъносини, қайси сўз туркуми билан ифодаланганини ёзинг.

1. *Куз келди, пахталар ... (қандай?) очилди.* 2. *Тоҳир ... (қачондан бери?) музыка тўғарагига қатнашади.* 3. *Қўйлар, қўзилар, сизирлар ... (қаерда?) ўтламоқда.* 4. *Ипак қурти ... (қачон?) боқилади.*

3- вариант. Нуқталар ўрнига қавс ичидаги сўроққа жавоб бўладиган ҳолни қўйиб, гапларни кўчиринг, ҳолнинг тепасига маъносини қайси сўз туркуми билан ифодаланганини ёзинг, гапнинг қайси бўлагига боғланганини айтинг.

1. *Дарс ... (қачон?) тугайди.* 2. *Болалар, ҳар бир иш-ни ... (қандай?) бажариш керак.* 3. *Деҳқон бўлсанг ... (қачон?) ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда. (Мақол.)*

Ҳар бир вариант ўқувчилари берилган тоншириқни мустақил бажарадилар. Буларни ўқувчилардан қуйнда-
рав. б. иф.
гича бажаришлари кутилади. Масалан, 1. Эрталаб физ-

¹ Машқлар номерини кўрсатишда 7—8- синфлар учун «Ўзбек тили дарслиги»нинг 1977 йилги нашрига асосланildi.

*культура қилишни эсингдан чиқарма! 2. Қўйлар, қўзи-
хол. от б.иф*
лар, сигирлар яйловларда ўтлашмоқда каби.

Ҳол ва унинг ифодаланишига оид мустақил ёзма ишнинг бошқа турларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Бунинг учун ўқувчиларга гапда ҳол вазифасида келадиган от ва равишлар берилиб, улар иштирокида гаплар тузини топирилади:

1- вариант. Қўйдаги сўзлар иштирокида гаплар тузиб, шу сўзларнинг гапдаги вазифасини айтиб беринг: *қадим замонда, астойдил, унда-бунда, ўқиган сабабли, оз-оздан.*

2- вариант. Қўйдаги сўзлар иштирокида гаплар тузиб, уларнинг гапдаги вазифасини, ифодаланишини айтиб беринг: *ўрганиш мақсадида атайин, ўша ерга, илгари, сал.*

3- вариант. Қўйдаги сўзлар иштирокида гаплар тузини, уларнинг гапдаги вазифасини, ифодаланишини, гапнинг қайси бўлагига боғланганини айтиб беринг: *қилин-ёзин, Ўзбекистонда, сабрсизлик билан, билгани учун, гоят.*

Таъкидий диктант ўтказилади. Таъкидий диктант учун «Йўлбарс, маймун ва чумоли» номли ҳинд эртаги тексти танланади.

Бир кун йўлбарс икки қўтос ва бир туяни тилка-пора қилди. Ўз қилмишларидан гердаиб, тепаликка чиқди-да, хурсандлигидан шундай деб мақтанди:

— Куч-қувватда менга тенглашадиган ҳайвон ҳали дунёга келгани йўқ? Ҳатто менга фил рўпара келиб қолса ҳам, бир ҳамламда қочираман. Бирдан тоғ тепасидан қирралик тош думалаб тушиб, мақтанчоқ йўлбарснинг орқасига тегиб, уни ярадор қилди. Бир оздан сўнг у ўрнидан туриб, сув ичгани кўлга борди. Сувни ичиб бўлгач, кўл бўйида мудрай бошлади. У ерда чумолилар уни бор экан. Улар инидан чиқиб, йўлбарснинг ярасига ёпишиб олдилар-да, қаттиқ чақа бошладилар. Қўрқиб кетган йўлбарс ётган еридан сакраб туриб, гир айланганича қаттиқ бўкира бошладди.

Йўлбарсдан хиёл нарида маймун ўтирган экан. У йўлбарснинг гир айланиб бўкирганини кўриб, кулиб деди:

— Ҳой, ботир! Куч-қувватнинг ва зўравонликларинг қаёқда қолди? Ҳалигина: «Дунёда менга тенг келадиган ҳайвон йўқ»,— деб чиранаётган сен эмасмидинг? Нега энди қўрққанингдан бўкириб қолдинг?

Йўлбарс маймуннинг гапидан уялиб кетди ва йиглаб-сиқтаб ундан илтимос қилди:

— Жон маймунжон! Ярамдаги чумолиларни териб ташласанг, умрбод сендан миннатдор бўлардим.

Таъкидий диктант жараёнида мазкур текст бир печа ўқувчиларга ўқитилади ва улардаги *бир кунни, ҳали, у ерда, ётган еридан, қаёқда, энди, қаттиқ, бирдан, герда-йиб, думалаб, ичгани, сакраб, гир айланиб, кулиб, йиғ-лаб-сиқтаб, тепаликка, хурсандлигидан, йўлга, инидан, тоғ тепасидан, хиёл нарида, дарё лабига* каби ҳоллар аниқлатилади: шу ҳолларнинг равиш, равишдош, от, кў-макчи билан ифодалангани алоҳида таъкидланади.

М. В. Ломоносов ҳақидаги текстдан ҳам фойдаланиш мумкин.

М. В. ЛОМОНОСОВ

Узоқ Оқ денгиз қиргоқларидан Москвага ўқини учун бир балиқчи йиғит пиёда келади. Билимга чанқоқ, зўр қобилиятли бу йиғит М. В. Ломоносов эди.

Ўқишнинг биринчи йилидаёқ у биракайига уч синфини тамомлади. Ломоносов ўқишни 1736 йилда тугатади. Кейин у Германияга тоғчиларини ўрганишга юборилади. 25 яшар Ломоносов ўзининг ҳар хил ихтиролари билан танила бошлади. Орадан беш йил ўтгач, Ломоносов Россияга қайтиб, Петербургда ўз илмий фаолиятини давом эттиради.

Ломоносов физика, химия, астрономия фанлари ҳамда поэзия ва санъат билан чуқур шуғулланди. У 1765 йилда 54 ёшида вафот этди. («Ленин учқуни» газетаси.)

Ўқитувчи биринчи группа ўқувчиларига мазкур текстдан иш-ҳаракатнинг ҳолатини билдирган ҳол ва у тобе бўлган бўлакни биргаликда кўчириб олишни топширса, иккинчи группага ўрин маъносини, учинчи группага пайт маъносини, тўртинчи группага мақсад, бешинчи группага миқдор маъносини билдирган ҳолларни улар боғланган бўлақлар билан бирга кўчириб олишни топширади. Бундай топшириқни ўқувчилар қизиқиш билан бажардилар.

Сўнг ҳар бир группа ўқувчилари шу аниқлаган ҳолларнинг ўзи боғланган сўзлар билан бирга қўйидаги каби жадвалга жойлаштирадилар:

Ҳолнинг маъноси	Мисоллар
иш-ҳаракатнинг ўрини билдирди	<i>Оқ денгиз қиргоқларидан келади; Москвага келади; Германияга юборилади; Россияга қайтиб; Петербургда давом эттиради.</i>

иш-ҳаракатнинг пайғи-
ни билдиради

*Ўқишнинг биринчи йилидаёқ
тамомлайди; 1736 йилда тугатади;
кейин юборилади. Орадан беш
йил ўтгач давом эттиради; 1765
йили вафот этади.*

иш-ҳаракатнинг бажар-
илиш ҳолатини билди-
ради

пиёда келади.

иш-ҳаракатнинг мақса-
дини билдиради

*ўқиш учун келади; ўрганишга
юборилади.*

иш-ҳаракатнинг миқдо-
рини билдиради

*чуқур шугулланди; 54 ёшида
вафот этди.*

Ҳолни ўрганишда олдин ўтилган иккинчи даражали бўлақларни эслатиш мақсадида ҳол билан тўлдирувчи, ҳол билан аниқловчини бир-биридан фарқлашга доир машқлар ташкил қилиш мумкин. Бунинг учун ўқитувчи: Тўлдирувчи деб нимага айтилади? Аниқловчи ҳақида ким сўзлайди? каби саволлар воситасида иккинчи даражали бўлақларни эслатади. Ўқитувчи ҳолининг тўлдирувчи ва аниқловчилардан фарқини тушунтириш билан бирга уларнинг баъзан шакл жиҳатдан ўхшаш бўлишини, айтиб, мисоллар келтиради. Шундан сўнг ўқувчиларга шу мавзу юзасидан қўйилагича топшириқларни мустақил бажаришни топширади:

1. *Мен сўзладим. Карим тўхтади гапларига мактаб тўғрисида* бирикмасини қўшиб кўчириб ёзинг ва шу бирикманинг икки гапда қандай вазифада келганини тушунтириб беринг.

2. *Мария Григорьеванинг Мунира сингари ўнлаб шогирдлари бор.* («Ёш ленинчи» газетаси.) *Отаси Ўрмонжон сингари шивирламади, у ҳаммага эшиттириб тантанали қилиб жавоб берди* (М. Исмоилиев), гапларидаги *Мунира сингари, Ўрмонжон сингари* бўлақларининг қандай вазифада келганини айтиб беринг.

3. Гапларни ўқинг, ажратиб кўрсатишган гап бўлақларининг қандай вазифада келганини аниқлап. *Онанг эшонникида қолдириб кетди.* (П. Турсун.) *Қобил бобо ҳамёнини қоқштириб, борини эллик бошига берди, яна қанча дуо қилди.* (А. Қаҳҳор.) *Ботир қўшниси Саида би-*

лан уйда китоб ўқиб ўтирар эди. (Ҳ. Нўмон.) Салима мен билан телефонда гаплашди. ...Яхши-яхши овқатлар ҳам бор. (Эртақдан.) Отин ойи онамни яхши қарши олди. (С. Айний.)

Ўқувчилар топшириқни қуйидагича бажарадилар: Мен комиссия аъзоларига мактаб тўғрисида (нима тўғрисида?) сўзлаб бердим. Карим чарчади, шекилли, мактаб тўғрисида (қаерда?) тўхтади. Яхши-яхши овқатлар ҳам бор. Отин ойи онамни яхши қарши олди.

Яна қуйидагича топшириқлар бериш ҳам мумкин:

1. Чол дарҳол уст-бошини ечиб, ўзини дарёга ташлабди, сандиқни тортибди. Уни қаердан очини билмабди. («Маликаи Ҳуснобод» эртаги.) Буни қурбақа еган. Шу ерда қурбақанинг юрганини кўрган эдим, — дебди Тулки. («Тулки билан Турна» эртаги.) гапларидаги ҳолларни аниқлаб, уларнинг гапнинг қайси бўлагига боғланганини айтиб беринг.

2. Қуйидаги гапларни ўқинг, ҳолларни топиб, гапнинг қайси бўлагига боғланиб келганини айтиб беринг.

Эрта билан қулогимга булбулнинг чаҳ-чаҳлаб сайрагани эшитилди. (Ҳ. Нўмон.) Кўчадан ўтсанг, тўғри ўт. (И. Раҳим.)

Бажарилган топшириқ қуйидагича бўлади: Эрта билан — ҳол, эшитилди кесимига боғланган, қ а ч о и эшитилди? сўроғига жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради. Чаҳ-чаҳлаб — ҳол, қ а н д а й сайрагани? сўроғига жавоб бўлади, гапнинг эгаси — сайраганига боғланган.

Ўқувчилар мазкур темани ўрганиш жараёнида қуйидагича тушунчага эга бўладилар:

Ҳол кесимга боғланади, баъзан эга ва тўлдирувчига ҳам боғланиши мумкин. У қ а н д а й?, қ а е р д а?, қ а е р г а?, қ а ч о н г а ч а?, н и м а у ч у н?, н и м а мақсадда?, қ а ч о и? каби сўроқларга жавоб бўлади. Ҳол ўзи тобе бўлган бўлақдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини билдиради. Шунингдек, у иш-ҳаракатнинг сабаб, мақсади, пайт, ўрни, ҳолат, миқдор-даражасини англатади.

Ҳол равиш; равишдош; жўналиш, ўрин, чиқиш келишигидаги отлар билан ифодаланади. Шунингдек, ҳол ҳа-

ракат номни билан, кўмакчили конструкция, ажралмас бирикмалар билан ҳам ифодаланиши мумкин.

Ҳол маъно жиҳатидан равиш, ўрин, пайт, миқдор, сабаб, мақсад ҳоли каби турларга бўлинади.

УРИН ҲОЛИ

Тажрибали педагоглар таъкидлаганидек, мустақил иш мактаб практикасида синалган ва серунум методик усуллардан ҳисобланади. Мустақил иш жараёнида ўқувчиларнинг ижодий фикрлаш қобилияти ўсади, амалий малакалари тараққий этади. Шунинг учун ўрин ҳолини тушунтиришни мустақил иш билан бошлаган маъқул. Бунинг учун қуйидаги каби мисоллар диктовка билан ёздирилади, шу гаплардаги ҳолларнинг маъноси; равиш, от, кўмакчили, кўмакчи ўрнида қўлланган сўз иштирок этган конструкциялар билан ифодаланиши тушунтирилади.

Узоқда қорайиб турган тоғнинг усти ёришди. (А. Қаҳҳор.) У қишлоқдан чиқаётиб, кечки овқатни олиб кетиш учун хонадонга кирди. (Ҳ. Шамс.) У...Танюшанинг каравоти ёнига келди. (А. Гайдар.) Биз Надя билан бир неча марта шаҳар атрофига чиқиб, чинакам хушманзара жойларни кўрдик. (В. И. Ленин.)

Ўқитувчи юқоридаги гапларни ўқувчиларга ёздирди, ундаги ҳолларни аниқлашни талаб этади. Ўқувчилар мисоллардаги ҳолларни аниқлагач, ўқитувчи раҳбарлигида ўрни ҳолларни таҳлил қилиб тушунтирилади. Биринчи гапдаги *узоқда* бўлагини иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўринини билдиради, қаерда? сўроғига жавоб бўлади; иккинчи гапдаги *қишлоқдан* бўлагини иш-ҳаракатнинг чиқиш ўринини билдиради, қаердан? сўроғига жавоб бўлади; учинчи гапдаги *каравоти ёнига* бўлагини иш-ҳаракатнинг йўналган ўринини билдириб, қаерга? сўроғига жавоб бўлади. Охириги гапдаги *шаҳар атрофига* ҳам иш-ҳаракатнинг йўналиш ўринини билдиради. Улар ўрин равиши, ўрин келишигидаги от, кўмакчили ва кўмакчи ўрнида қўлланган сўз иштирок этган конструкциялар билан ифодаланган.

Ўрин ҳолининг маънолари ва ифодаланишинини мустаҳкамлаш учун дарсликдаги 141- машқ юзасидан таъкидий диктант ўтказилади. Таъкидий диктант жараёнида ўқув-

чилар ўрин ҳолларини ўзи боғлашган сўзлар билан бирга қуйидаги группаларга ажратадилар:

1-группа. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдирган ҳоллар: *бўлганмисиз Асакада; бир ерда кўкаради; бир чойхона ёнида тўхтадик; Водийда, боғларда, элнинг уйида бошланур.*

2-группа. Иш-ҳаракатнинг йўналиш ўрнини билдирган ҳоллар: *майдонга чиқ; Койшаур тоғининг этагига келиб.*

3-группа. Иш-ҳаракатнинг чиқиш ўрнини билдирган ҳоллар: *ичкаридан эшитилди; чиқса ҳар ердан; буталар орасидан эшитилди, фабрика ва завод цехларидан, далалардан эсади.*

142-машқ қуйидаги тартибда мустақил бажартирилади:

I. Нуқталар ўрнига *мактабга, кўкда, уйдан* отларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг. Шу сўзларнинг гапда қандай вазифада келганини аниқлаб, аниқлаган маъносига эътибор беринг.

1. *Олтин баркашдек ярқироқ қуёш ... нур сочиб турибди.* (Ҳ. Ғуллом.) 2. *Анор бугун ... одатдагидан барвақт келди.* 3. *Қумри шошилганича ... чиқиб келаётган эди.*

II. Нуқталар ўрнига *Ҳамзаободга, совхозда, узоқда, Москвада* каби равиш ва отларнинг мосини қўйиб, гапларни кўчиринг. Уларнинг гапдаги вазифасини, маъносини аниқланг.

1. *Қувноқ пионерлар лиқ тўла машина қош қорайганда ... кириб келди.* 2. *А. С. Пушкин болалик чоғларини ... ўтказган.* 3. ... *Фарҳод тоғлари ярқирайди.* 4. *Бизнинг ... Иўлдош ота деган боғбон бор.*

III. Нуқталар ўрнига *заводга, у ерда, бу ерда, богда* от ва ўрин равишларини қўйиб, гапларни кўчиринг. Шу сўзларнинг гапдаги вазифасини, маъносини аниқланг, ифодаланишига эътибор беринг.

1. *Сен ... бориб юрма, ... тура тур.* 2. *Физика ўқитувчиси болаларни ... экскурсияга олиб борди.* 3. ... *ёқимли тонг шабадаси ғир-ғир эсмоқда.*

Ёзма ишини яна қуйидагича ташкил этиш мумкин. Бунда ўқувчилар ҳар бир гапдаги ҳолларни тахлил қилиш билан бирга уларнинг қайси бўлаққа боғлашинини, қандай сўроқларга жавоб бўлишини ёзма равишда белгилаб борадилар: *У йироқдан (қа ердан?) Хуросонга*

(қ а е р г а?) аввалги кетган йўлдан (қ а е р д а н?) кел-
моқда эди. Нўловчилар ўз уйларига (қ а е р г а?) қайтиб
келаётганлари учун кайфлари чоғ эди.

Бундай мустақил ишлар ўқувчиларнинг ҳол ҳақидаги билимларини мустаҳкамлайди, текстдан ҳолларни аниқлай олиш малакаларини ўстиради.

Ўқувчиларда ўрин ҳоли бўйича маълум тушунча ҳосил қилинганча, вақт имкониятига қараб, ўрганилган гап бўлаклари юзасидан синтактик ёзма ёки огзаки таҳлил уюштирилади. Бунинг учун бир ёки иккита гап танланади ва ўқувчиларга шу гапларни аввалги дарсларда ўрганилган гап бўлақларига кўра синтактик таҳлил қилиш уқтирилади. Бунда гапларни қуйидагича синтактик таҳлил қилишга эришиш лозим:

1. ^{ан.} Бизнинг ^э колхозимиз ^{ў х} Сирдарёнинг ^{к.} бўйига жойлаш-
ган. ^{у х} Гулзорда ^э атиргуллар ^к очишиб ётибди. (М. Қориев.)

Ўрин ҳолини ўқувчиларга тушунтириш, хилма-хил машқлар ташкил қилиш жараёнида тема юзасидан ўқувчиларда қуйидагича тушунча ҳосил қилинади:

Ўрин ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўринини билдиради. У иш-ҳаракатнинг йўналишини, шунингдек, унинг чиқиш ўринини билдириб, қ а е р д а?, қ а е р г а?, қ а е р д а н?, қ а ё қ қа? сўроқларига жавоб бўлади, жўналиш, ўрин, чиқиш келишигидаги отлар, ўрин-жой отлари, шунингдек, ўрин равиини билан ифодаланади.

ПАЙТ ҲОЛИ

Пайт ҳолини ўрганишни суҳбат методида билиш дарсини жонли, қизнқарли бўлишини таъминлайди. Уқитувчи: Қим қ а ч о н?, қ а й в а қ т д а? сўроқларига жавоб бўладиган гап бўлаклари мавжуд гаплар келтиради? деган саволни ўқувчилар ўртасига ташлайди. Келтирилган мисоллардан маъқули танланиб, таҳлил қилинади. Таҳлил жараёнида пайт ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилиш даврини, дастлабки, сўнгги пайтини билдириши; равиш, сон, от ва *буён, бери, қадар* кўмакчили конструкциялар билан ифодаланиши уқтирилади, ўргатилади.

1. *У ёшликда газеталарни кўп ўқирди.* (Ойбек.)
2. *Утган йилдан буён бизлар коллектив равишда дарс тайёрлаймиз.* 3. *Азиз онажон! Кўп вақтлар*

дан бери, негадир, сендан ҳеч қандай хабар йўқ. (В. И. Ленин.) 4. Уйин-кулги соат олтигача давом этди. 5. Биз 1950 йилга қадар қишлоқда яшардик.

Сухбат учун савол ва топшириқлар: Биринчи гапдаги ҳолини толинг. Унинг маъноси ва ифодаланишини тушунтиринг. Иккинчи гапдаги ҳолини аниқланг. *Утган йилдан буён* иш-ҳаракатнинг қайси даврини билдиришти? Учинчи гапдан пайт ҳолининг сўроғи ёрдамида пайт ҳолини толинг. Қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

Сухбат жараёнида ўқувчилар жавоб бера олмаган саволларга ўқитувчининг узи жавоб беради. Масалан, *Утган йилдан буён, кўп вақтлардан бери* ҳоллари қачондан буён?, қачондан бери? сўроқларига жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг дастлабки даврини билдираётганини, *буён, бери* иштирок этган конструкция билан ифодаланганини айтади. Қолган гаплардаги *соат олтигача, 1950 йилга қадар* бўлаклари қачонгача? сўроғига жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг сўнгги даврини англатади. Мазкур ҳолларнинг биринчиси сон билан, иккинчиси сон + *қадар* кўмакчили бирикма билан ифодаланганини — *Соат олти* қайси сўз туркумига киради? 1950 йил сўзи-чи? каби қўшимча саволлар бериб, тушунтиради?

Шундан сўнг пайт ҳолининг маъноси, ифодаланиши, сўроқлари ҳақида ўқувчиларда ҳосил қилинган билимни мустаҳкамлаш учун турли хил машқлар ташкил қилинади. Дарсликдаги 144- машқ ўқувчиларга бажартирилади.

Дастлаб ўқитувчи бир ёки икки мисол асосида намуна кўрсатади: *Голиб кўндан буён* (қачондан буён?) *физкультура билан шугулланади*. 2. *Езда* (қачон?) *ийсанг, қишда* (қачон?) *ейсан*. (Мақол.) Уқувчилар машқни бажаришга киришадилар. Уқитувчи ўқувчиларнинг ишни кузатиб боради. Паст, ўртача ўзлаштирувчи ўқувчиларга ўрни билан кўмаклашади.

Кейин ўқитувчи пайт ҳолини мустаҳкам ўзлаштириш борасида павбатдаги машғулотни амалга оширишга киришади.

Уқувчиларга қуйидагича оғзаки амалий топшириқ беради:

1. Қуйидаги гапларни ўқинг. Ажратиб кўрсатилган бўлақларнинг қандай вазифада келганини сўроқлар ёрдамида аниқланг. Пайт ҳолларининг маъносини тушунтириб беринг.

1. *Бир кун аввал эксанг, бир ҳафта бурун ўрасан.* (Мақол.) 2. *Эндигина шабнами қуриган кўкатларнинг ҳиди анқиб турарди.* (Ш. Рашидов.) *Бугун болалар чўнтабга ҳар кунгидан эрта келишди.* (Е. Шукуров.)

II. Қўйидаги гапларни ўқинг. Ажратиб кўрсатилган бўлақларни қандай вазифада келганини сўроқлар ёрдамида аниқланг. Пайт ҳолларининг ифодаланишини ва маъносини тушунтиринг.

1. *Кечга яқин уйда жимлик чўкди.* (А. Мухтор.) 2. *Ленинск-Асака боғига оқшом чўкаётган паллада кириб бордик.* (Ҳ. Фулом.) 3. *Олимлар тоғларнинг табиатини кўп асрлардан буён ўрганиб келадилар.* (Ҳ. Нўзмон.)

Ўқувчилар машгулот жараёнида бажарган иш натижаларини, яъни мисоллардаги пайт ҳолларининг ифодаланишини, сўроқларини, билдирган маъносини айтиб берадилар.

Пайт ҳолини мустақкамлашда берилган сўзлар ёрдамида пайт ҳолли гаплар туздириш ҳам яхши натижа беради. *Эрталаб, кечгача, бугун* сўзлари, *ўтган йил, яқин кундан бери* бирикмалари иштирокида гаплар тузинг, уларнинг гаптаги вазифасини, маъносини, ифодаланишини тушунтириб беринг каби.

Шу ишни бошқачароқ усулда уюштириш ҳам мумкин:

1. *Биз ишляймиз.* 2. *Улар жанг қилдилар.* 3. *Қурилиш тамом бўлди.* 4. *Йиғим-терим бошланди* гапларини пайт ҳоли иштирок эттириб, қайта тузинг.

Топшириқнинг бажариллиш намунаси: *Бугун қурилиш тамом бўлди. Улар Улуғ Ватан уруши даврида жанг қилдилар.*

Пайт ҳоли бўйича ўқувчиларнинг билимини мустақкамлаш, бойитиш, мустақил амалий иш кўникмаларини ошириш учун карточкалар билан ишлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчиларнинг карточкалар билан ишлаши қўйидагича ташкил қилинади: пайт ҳоллари иштирок этган мисоллар танланади. Ўқувчилар уч группага бўлиниб, биринчи группа ўқувчиларига шу танланган мисоллардан фақат пайт равиши билан ифодаланган пайт ҳолларини улар боғланган бўлақлар билан биргаликда кўчириб олиш топширилса, иккинчи группа ўқувчиларига сон билан ифодаланган, учинчи группа ўқувчиларига кўмакчили пайт ҳоллари иштирокидаги сўз бирикмалари

билан ифодаланган пайт ҳолларини ўзи боғланган бўлак билан биргаликда кўчириб олиш топширилади. Бунинг учун шундай мисоллар танланади:

1. *Кечқурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди.* (А. Қаҳҳор.) 2. *Мактаб икки эшикли уйдан иборат эди. Унинг эшиклари бир табақали бўлиб, қишда ёпиб қўйилар эди.* (С. Айний.) 3. *Соат беизгача етиб келдик.* 4. *Овқат вақтида ҳеч ким гапирмади.* 5. *Нигирма икки йилдан бери шу ердамиз.* (А. С. Пушкин.)

Дарсликдаги 147- машқни ўқувчиларга мустақил яши қилиб топширган маъқул. Машқда дастлаб ўрни ҳолли гапларни, кейин пайт ҳолли гапларни кўчириш талаб қилинган. Машқни бажаришга киришишдан олдин ўқувчиларга қуйидаги каби саволлар ёрдамида ҳоллар аниқлатилади, пайт ва ўрни ҳолли гапларни бир-биридан ажратини йўллари тушунтирилади: Биринчи гапни ўқиб, ҳолли топинг. *Уйда қандай ҳол бўлади? Нима учун? Иккинчи гапдаги ҳолни аниқланг-чи? Дам олиш кун* ҳоли қандай маъно англатяпти. Биринчи ва иккинчи гапдаги ҳоллар қайси сўз туркуми билан ифодаланган? Уларнинг маъносидagi фарқни айтнинг каби. Шундан сўнг ўқувчилар машқни мустақил бажаришга киришадилар. Машқни бажарини жараёнида қуйидагилар ҳосил бўлади:

1. *Ўрни ҳолли гаплар: Ефим Данилович уйда кечки мажлисга тайёрланаётган эди.* (А. Мухтор.) *У Ойқизнинг орқада қолганини ҳам сезмасди.* (Ш. Рашидов.) *Маманиёз бўлар экан Чуст томонда.* (Ғ. Ғулом.) *Маълум бўлдики, Қаландаров районга жўнабди.* (А. Қаҳҳор.) *Самолёт осмонга парвоз қилиб, Москвага йўл олди.* *Унсин беихтиёр эшикка югурган эди.* (Ойбек.)

2. *Пайт ҳолли гаплар: Жўрабоев ўн йилдан бери мутасил бир шидда шилаб келяпти. Дам олиш кун* *мусобақа ўтказилди. Совуқ кечки пайт кучайди.*

Ўқитувчи пайт ҳолини мустаҳкамлаш жараёнида ўрни ҳолини саволлар ёрдамида эслатиши, уларнинг — ўрни ҳоли билан пайт ҳолининг ўзаро фарқини тушунтиришга онд машқ турларидан фойдаланиши ўқувчиларнинг шу ҳолларнинг маъно фарқларини ажрата олиш малакаларини ўстиради, билимларини чуқурлаштиради.

МИҚДОР ҲОЛИ

Миқдор ҳолининг миқдор-даража билдиришини, унинг ифодаланишини қўйилагича мисоллар ёзилган кўчма доскадан фойдаланиб тушунтириш мумкин.

Миқдор ҳоли

Миқдор ҳоли қўйилагича ифодаланади	Мисоллар
<p>Миқдор-даража равиши билан</p> <p>Сон ва миқдор-даража маъносини билдираётган конструкция билан</p>	<p>1. <i>Ғайратни қиттай сусайтирманс.</i> (Ойбек) 2 <i>Муҳиддин ноҳушта қилиб бўлгач, узоқ ўтира олмади.</i> (Р. Ғайзий) 3 <i>Окам, назаримда, жавоб беришга жуда қийналар эди.</i> (А. Мухтор) 4 <i>Нисит гоят чанқаган эди.</i> (Ойбек)</p> <p>1 <i>Қозоқ саҳросида умр кўрдим юз кюз, юз баҳор</i> (Жамбўл) 2 <i>Уқув йили давомида 12 март тарбиявий соат ўтказдик.</i></p>

Уқувчилар, ўқитувчининг талаби билан берилган гаплардаги ҳолларни аниқлайдилар. Уқитувчи эса аниқланган ҳолларнинг маъносини, ифодаланишини тушунтиришга киришади: I пунктдаги биринчи гапда *қиттай*, иккинчи гапда *узоқ*, учинчи гапда *жуда*, тўртинчи гапда *гоят қанча?* сўроғига жавоб бўлади. Буларнинг ҳаммаси кесимга боғланади, иш-ҳаракатнинг миқдорини, даражасини билдиради. Шулардан *гоят, жуда* миқдорнинг даражасини ифодалайди. II пунктдаги биринчи гапда *юз кюз, юз баҳор қанча?* сўроғига, иккинчи гапдаги *12 март неча март?* сўроғига жавоб бўлади. Булар ҳам миқдор-даража билдиради, деб миқдор ҳолини қўйилагича хулосалайди. Демак, миқдор ҳоли иш-ҳаракатнинг миқдорини, даражасини билдиради, миқдор-даража равишлари билан, сон ва *март* сўзи билан қўлланган сўз бирикмалари билан ифодаланади, *қанча?*, *қанчалаб?*, *нечалаб?*, *неча март?* каби сўроқларга жавоб бўлади.

Уқувчилар миқдор ҳолининг миқдор-даража билдириши, ифодаланиши ҳақида маълум тушунчага эга бўлишгач, уни мустаҳкамлаш учун машғулотлар ўтказилади. Бунда ўқитувчи ўқувчиларни икки ёки уч группа бўлиб, ҳар бир группага ҳамда бўш ва илгор ўқувчиларга алоҳида-алоҳида топшириқ бериши мумкин.

Ўқувчиларга бериладиган топшириқларни бажаришга аниқ ва қатъий талаб қўйилади, масалан, мисоллардаги миқдор ҳолини аниқлаб, маъноларига, ифодаланишига диққат қилинг, ҳолларнинг тагига пушктир чизиқлар чизиб, миқдор ҳолининг тепасига «м. ҳоли» деб ёзинг: 1. Гапни кам сўзла, ишни кўп кўзла. (Мақол.) 2. Қуёш анчагина кўтарилган. (Ҳ. Нўъмон.) 3. Кўп билган оз сўзлар, оз сўзласа ҳам, саз сўзлар. (Мақол.) 4. Аҳмаджон шаҳар спорт мусобақасида уч марта голиб чиқди.

Топшириқнинг бажарилиш намунаси:
 м. ҳоли м. ҳоли
 1. Кўп билган оз сўзлар, оз сўзласа ҳам, саз сўзлар. (Мақол.) 2. Аҳмаджон шаҳар спорт мусобақасида уч марта голиб чиқди.

Ўқувчиларни группаларга — вариантларга ажратиб қуйидагича топшириқлар бериш мумкин:

1-вариант. Гапларни ўқинг. Миқдор ҳолларини ва уларнинг маъноларини, ифодаланишини айтиб беринг.

1. Сени асло унутмайман, қадрдон дўстим. 2. Урмонжон, онамнинг бир гаплари сира-сира эсимдан чиқмайди. (А. Қаҳҳор.) 3. Бу китобни 30 тийинга сотиб олдим. 4. Мажлисда икки марта сўзга чиқди.

2-вариант. Нуқталар ўрнига қуйидаги сўзларни қўйиб, гапларни кўчиринг. Уларнинг вазифасини аниқлаб, ифодаланишига диққат қилинг: *ўттиз тийинга, икки марта, сал.*

1. Саида бу ҳақда Қаландаровга ... (неча марта?) мурожаат қилган эди. (А. Қаҳҳор.) Орқадан қараб қолган қизлар Асроранинг бу ишидан ... (қанча?) ранжигандек бўлди. (С. Аҳмад.) 3. Китобни ... (қанчага?) олдим.

3-вариант. Қуйидаги сўзлар иштирок этган гаплар тузинг. Уларнинг вазифаси, ифодаланишини тепасига ёзиб, маъносига диққат қилинг: *ниҳоятда, бир тоннадан, беш километр, хиёл.*

Топшириқнинг бажарилиш намунаси:
 Саида бу ҳақда Қаландаровга икки марта мурожаат қилган эди. Мен кеча дўстимни кўриб ниҳоятда севиндим.

Миқдор-даража англатган миқдор ҳолини, унинг ифодаланишини ўқувчилар пухта ўзлаштиришлари учун шу темага доир расмлар юзасидан суҳбат ташкил қилиш ҳам мумкин. Бунинг учун Урол Тансиқбоевнинг «Пахта сугориш» номли колхозчи-сувчи иши тасвирланган расми-

ни танлаш мумкин. Қўйидаги сўзлар иштирокида расмнинг мазмуни сўзлатилади: *жуда, ниҳоят, ғоят, кўп, мўлкўл, озмунча, обдан, ҳеч, муттасил, унча-мунча.*

Ўқитувчи юқоридаги миқдор-даража равишлари иштирокида 2—3 та гап тузиб кўрсатади. Лозим топса, гапдаги ҳолларнинг маъноси ва ифодаланишини таҳлил қилиб бериши ҳам мумкин. Шундан сўнг ўқувчилар берилган сўзлардан фойдаланиб, гаплар тузадилар. Бундай машгулотни, вақт имкониятига қараб, ҳам оғзаки, ҳам ёзма равишда ўтказиш мумкин. Ўқувчилар бажарган ёзма ишдан иккитасини намуна учун келтирамиз:

МУЛ ҲОСИЛ

Пахта майдони жуда кенг. У кишига ғоят чиройли кўринади. Майдонда тўртта сувчи ғўзаларга ғайрат билан сув таратмоқда. Ғўзалар мириқиб сувга қонмоқда. Обдан мириқиб сув ичаётган ғўзаларга назар ташласангиз, уларнинг ниҳоятда тез ўсаётганини сезасиз. Бундан кўринадики, ғўзалар муттасил парвариш қилинмоқда. Ишонч қомилки, бу ғўзалардан мўл ҳосил олинади.

МИРИҚИБ СУВ ҚЎЙИШМОҚДА

Кенг пахта майдонида сувчилар жуда мириқиб ғўзаларга сув қўйишмоқда. Қатор-қатор эгатлардан оқаётган сувдан, ғўзалардан кўзни ҳеч узгингиз келмайди. Ариқлардан сув бир текисда оқмоқда. Ғўзалар сувнинг шабадасидан баргларини қимирлатаётгандай кўринади. Бу ғўзаларни обдан парвариш қилишда сувчи-колхозчиларнинг роли ниҳоятда катта экан. Шунинг учун ҳам мўл «оқ олтин» ҳосили етиштиришда хизмат қилиб келаётган сувчи оталаримизга, акаларимизга чин кўнгилдан раҳматлар айтгим келди.

Ўқувчиларнинг юқоридаги каби ёзма ишларидан намуналар магнитофонда эшиттирилиши мумкин. Бунда ёзма ишларнинг мазмуни билан бирга ҳолларнинг, хусусан, миқдор ҳолининг қўлланилишига эътибор берилади.

Миқдор ҳоли баъзи хусусиятлари билан сифатловчи аниқловчиларга ўхшайди, шунинг учун уларнинг ўзаро фарқини тушунтиришга доир қўйидагича машқ турлари ташкил этилади:

1- вариант. Икки юз метрча юргач, у ер-бу ерда тупроқли пичанларни кўрди. Раис ўша куни районда биринчи бўлиб йигирма беш килограмм пилла топширди.

(А. Қаҳҳор.)

Тагига чизиб кўрсатилган бўлақларнинг гапдаги ва зифасини тушунтириб беринг.

2- вариант. *У менинг башарамга бир оз қараб турди...* (С. Муқонов.) *Бир оз ўтин тўпладим.*

Берилган гаплардаги *бир оз* сўзлари қандай вазифада келганлигини айтиб беринг.

3- в а р и а н т. *Кўп, тўда-тўда* сўзлари иштирокида ик-китадан гап тузинг. Биринчи гапда шу сўзлар аниқловчи вазифасида, иккинчи гапда ҳол вазифасида келсин.

Қўйида бажарилган иш намунасини келтирамиз:

Икки юз метрча — ҳол, миқдор ҳоли, *юргач* — кесимга боғланган, *қанча чопиб юргач?* сўроғига жавоб бўлади, иш-ҳаракатнинг миқдорини билдиради; сон билан ифодаланган *йигирма беш килограмм* — аниқловчи, *пила* сўзини аниқлаб, отга боғланиб келяпти, *қанча пила?* сўроғига жавоб бўлади, сон билан ифодаланган; *Мен каникулда кўп* (аниқловчи) *китоб ўқидим. Дўстим газета ва журналларни кўп* (ҳол) *ўқийди.*

Демак, ўқувчиларга юқоридаги методик усуллар ёрдамида миқдор ҳолининг иш-ҳаракат миқдорини, даражасини билдиришни тушунтирилади. Миқдор ҳолининг даража-миқдор равишлари, сон ва *марта* сўзи иштирок этган бирикмалар билан ифодаланиши, *қанча?*, *нечамарта?* каби сўроқларга жавоб бўлиши ўргатилади.

РАВИШ ҲОЛИ

Кўрғазмали қурол теманинг ўқувчилар томонидан пухта ва оғли ўзлаштириб олинишига имкон беради. Шунинг учун ҳам атоқли педагог К. Д. Ушинский «Боланинг табиати ўқитишнинг кўрғазмали бўлишини жуда талаб этади. Агар болага унинг асло хабари бўлмаган бештача сўзни ўргатсангиз, у бу сўзларни билолмай, узоқ вақтгача бекорга қийналиб юради, лекин агар шундай сўзлардан йигирматасини олиб, сурат билан тушунтирсангиз, бола бу сўзларни дарров билиб олади», — деб таъкидлаган эди. Маъно ва ифодаланиши жиҳатида ўзига хос хусусиятга эга бўлган равиш ҳолини ўқувчиларга ўргатишда кўрғазмали қуролдан фойдаланиши мақсадга мувофиқ.

Равиш ҳоли равиш, равишдом билан, үндов сўзлар билан, қўмакчили конструкциялар билан ифодаланади.

Ўқувчиларга равиш ҳолининг иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, усулини, ўхшатиш маъносини англатишини ва ифодаланишини ўргатишда қўйидаги жадвалдан фойдаланиш мумкин:

Рабиш ҳоли

Рабиш ҳоли қуйндагича ифодаланади	Ҳолат, ўхшатиш маъносини, бажарилиш усулини билдиради
рабиш, рабишдош ва ундов сўз билан	<i>Эргаш гимнастёркасининг этагини солдатчасига икки қўлаб орқага тортди. (А. Қаҳҳор.) Ҳаёт ниқ-ниқ ишлар, елкалари дур-дур титрар эди. (М. Исмоилий)</i>
билан кўмакчиеси, ҳолда сўзи қўлланган конструкция билан	<i>Қуллубек (оти шундай эди) қисик кўзларидаги соғинч билан овули, колхоз тўғрисида сўзлади. (Ойбек.) Саида қўлларини осилтирган ҳолда ўтирар эди. (А. Қаҳҳор)</i>

Ўқитувчининг талабига кўра, ўқувчилардан бири юқордаги гапни ифодали ўқийди. Шу гапдаги *солдатчасига, икки қўлаб* бўлакларини аниқлаб, уларнинг ҳол вази-фасида келганини, *тортди* кесимига боғлаганлигини айтади. Ўқувчи мазкур ҳолларнинг билдирган маъносини айта олмаса, ўқитувчи уларнинг бири (*икки қўлаб*) ўзи тобе бўлган кесимдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш усулини, иккинчиси (*солдатчасига*) ўхшатиш маъносини билдиришини, шунинг учун улар рабиш ҳоли дейилишини тушунтиради, рабишдош ва рабиш билан ифодаланганини таъкидлайди, жадвалдаги бошқа гаплар ҳам ўқитилиб, ҳоллар шу тартибда таҳлил қилинади.

Намуна: *ниқ-ниқ, дур-дур* — ҳол, қандай *йиғлар эди, қандай титрар эди?* сўроқларига жавоб бўлади, улар ҳолат англатади, ундов сўзлар билан ифодаланган.

Ўқитувчи рабиш ҳолининг ифодаланишини тушунтиришда К. Қосимова ва Р. Жуманиёзовларнинг «VII—VIII синфлар учун синтаксис ва пунктуациядан жадваллар»¹ кўргазмали қуролидан фойдаланса, дарс самарадорлиги янада ошади. Шундан сўнг ўқитувчи янги темани қисқача яқинлаб, демак, рабиш ҳоли гапда кесимга боғланиб, ундан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, усулини билдиради.

Тема юзасидан ўқувчилар билими дарсликдаги 148-машқ асосида мустаҳкамланади.

¹ К. Қосимова, Р. Жуманиёзов. «VII—VIII синфлар учун синтаксис ва пунктуациядан жадваллар», Тошкент, «Ўқитувчи» нашр, 1978.

Равиш ҳолининг маъноси ва ифодаланишини мустаҳкамлашда қуйидагича гаплар танланиб, коллектив равишда таҳлил қилинади:

1. Смирнов билан Олимжон аста-аста юриб, тепаликка кўтарилдилар. (Ш. Рашидов.) 2. Пахталарни қувна й-қувнай тераман. (Қўшиқ.) 3. Эрта-индин бу ерлар ҳам чамандек яшнайди. (Ш. Рашидов.) 4. Душанба кунлари яна варақалар чиқар, ишчилар дув-дув гаплашиб қолар эдилар. (М. Горький.) 5. Колхозчилар қўшиқни завқ билан тингладилар. (Ойбек.) 6. Бобоқул ота... увоқни ҳовузга сочди... энди балиқлар галаллашиб чиқа бошлади. (Ҳ. Нўъмон.) 7. Гулнора уялган каби табассум билан бошини қуйи солди. (Ойбек.)

Гапларни ўқитувчи ёки ўқувчилардан бири ўқийди. Ўқувчилар гаптаги ҳолни аниқлаб, унинг маъносини, ифодаланишини айтади. Муҳокама жараёнида мисоллардаги равиш ҳолларининг иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, усулини билдиришига, ўхшатиш маъносини англатишига, шунингдек, ҳолатнинг ифодаланишига алоҳида эътибор берилади ва қуйидагича группаларга ажратилади:

I. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини билдирган
Р.холи
ҳоллар: Смирнов билан Олимжон аста-аста юриб, тепаликка кўтарилдилар. (Ш. Рашидов.) Пахталарни қувна-й-қувнай тераман. (Қўшиқ.) Душанба кунлари яна варақалар чиқар, ишчилар дув-дув гаплашиб қолар эдилар. (М. Горький.)

II. Иш-ҳаракатнинг бажарилш усулини билдирган
Р.холи
ҳоллар: ...энди балиқлар галаллашиб чиқа бошлади. (Ҳ. Нўъмон.)

III. Ўхшатиш маъносини билдирган ҳоллар: Эрта-индин бу ерлар ҳам чамандек яшнайди. (Ш. Рашидов.) Гулнора уялган каби табассум билан бошини қуйи солди. (Ойбек.)

Ўқитувчи ўқувчиларнинг бажарган ишларини магнитофонда эшиттириши мумкин. Ўқувчилар бажарган топшириқ намуналарини магнитофонда тинглаб, ҳолат, усул, ўхшатиш маъносини билдирган ҳолларни аниқлайдилар ва тушунтирадилар.

Мустаҳкамлашда тарқатма материаллардан — карточкалардан ҳам фойдаланилади.

1-карточка. Қуйидаги гапларни ўқинг, ҳолларни аниқлаб, маъносини сўзлаб беринг.

У دادасини чин кўнглидан севади. (Ш. Рашидов.) Собиров ҳассасига таяниб, қийинчилик билан йўл босарди. (К. Симонов.)

2-карточка. Қуйидаги гапларни ўқинг, улардан ҳолларни аниқлаб, ифодаланганини айтиб беринг.

Холмурод Василийга етиб оларди-да, индамай унинг ёнида борарди. Ишчилар бирин-кетин сўзга чиқишди. (Ш. Рашидов.)

3-карточка. Гапларни ўқинг, ҳолларни аниқлаб, маъносини ва қайси гап бўлагига боғланганини тушунтириб беринг.

Қолхозчилар билан биродарона хайрлашдик. (Ойбек.) Салима кулиб сўзлади. Умурзоқ ота шартта тўхтади. (Ойбек.)

Равиш ҳолини мустаҳкамлаш жараёнида унинг миқдор ҳолидан фарқ қилишига доир қуйидагича машқ ўтказилади:

1. Султон бу товоқни икки марта тўлдириб келди. (М. Исмоилий.) 2. Фотиҳадан сўнг болалар чувиллашиб кўчага югуришди. (М. Исмоилий.) 3. Бўйра чўпдан ясалган ўқлар устма-уст отилаверди. (С. Айний.) 4. Меҳмонлар узоқ ўтириб қолишди. (Л. Бать.) 5. У Улугбекни ҳаяжон билан тилга олди. (Л. Бать.) 6. — Нима, ўқ тегдими?— Сергей секингина сўради. (Ҳ. Фулом.) 7. Олча гули баргидай ўйнаб учар, ёғар қор. (Зулфия.)

Уқувчилар миқдор ҳоли билан равиш ҳолларини сўроқлар ёрдамида аниқлаб, уларни ўзи боғланган бўлақлар билан биргаликда қуйидаги группаларга ажратиб ёзадилар:

Миқдор ҳоли:
икки марта тўлдириб келди; узоқ ўтириб қолишди.

Равиш ҳоли:
чувиллашиб югуришди; устма-уст отилаверди; ҳаяжон билан тилга олади; олча гули баргидай ёғар; секингина сўради.

Равиш ҳолини тўлдирувчи, аниқловчида фарқлашга доир қуйидагича топшириқ берилади:

1-карточка. Қуйидаги гапни кўчириб, тагига чишиб кўрсатилган бўлақларнинг гапдаги вазифасини, ифодаланишини айтиб беринг.

Меҳмонхона айвони олдига, устунга боғлаб қўйилган шердай ит боғ томонга қараб ириллар, занжирини узиб юборгудай ўзини отарди... (Ҳ. Фулом.) *Гулнор Йўлчининг сўзларини диққат билан тинглади.* (Ойбек.) *Комилжон Эрназар акага бармоғи билан атрофни кўрсатди.* (Ш. Рашидов.)

2-карточка. Қуйидаги гапларни кўчиринг, тагига чишиб кўрсатилган сўзларнинг гапдаги вазифасини, уларнинг ифодаланишини ва маъносини айтиб беринг.

Ўн икки гектар ер кафтдек текис қилиб қўйилган. (С. Назар.) *Бахтиёр муздек сувда яхшилаб ювинди. Собир битта қип-қизил помидорни кафтида салмоқлаб кўрди.* (Ойбек.) *Қишлоқ устида кишига ҳузур берувчи тонг шабадаси ғир-ғир эсмоқда.* (Ҳ. Нўъмон.) *Ўтиришда қишлоқ устида гап кетди.*

Ҳол юзасидан грамматик таҳлил ташкил этилади:

1. Қуйидаги гапдан ҳолни аниқлаб, уни грамматик таҳлил қилинг. *Аҳмад Ҳусайн, ўз одатича, теваракни сайр эта-эта аста юриб кетди.* (Ойбек.) *Оппоқ кийинган Фарҳод ўз ҳовлисида чамандек очилган гулларни томоша қилиб турар эди.* (Ё. Шукуров.)

Ижодий диктант ҳам темани мустаҳкамлаш йўлларида бири ҳисобланади. Ижодий диктант тубандаги сўзлар ништирокида уюштирилади: *қатор-қатор, чамандай, чаққон-чаққон, олдинма-кетин, тез, астойдил, биринкетин, қўша-қўша, бирма-бир, апил-тапил, тўхтовсиз, ўртоқларча, комсомолчасига, оқилона, виждонан, жондили билан, икки қўллаб севинган ҳолда.*

Ўқитувчи ўқувчиларга юқоридаги сўзлар ништирокида меҳнат жараёнини тасвирловчи боғланишли текст тузишни топширади. Бунинг учун куз пайтидаги пахта теримини эслатиб, қуйидагича суҳбат ўтказади: *Биз кузда қаерга борган эдик? Пахтазорда кўрақлар қандай очилган эди? Бизлар эгатларда қандай тизилишдик. Раёно пахталарни қандай терар эди? Салима-чи? Терилган пахталарни ниманда ташидик? Қандай пахта хирмони яратдик? Пахта теримидан сўнг қандай сўзлашдик?*

Ўқувчилар бундай ёзма ишларни қизиқиш билан бажардилар. Қўйида Самарқанд область Каттақўрғон районигаги 83-мактабнинг VII синф ўқувчилари ёзган ёзма ишнинг иккитасини намуна сифатида келтирамиз:

ПАХТА ТЕРИМИ

Биз куз кунларидан бирида колхознинг 5-бригадасига бордик. Бригада ерларида пахталар чамандай очилган эди. Биз очилган пахталарни астойдил тера бошладик. Аммо Раёно пахтаини икки қўллаб, чаққон-чаққон терар экан. Салима ҳам пахталарни тез ва бирма-бир териб оларди.

Терилган пахталарни хирмонга тўпладик. Теримдан сўнг самимий сўхбат бошланиб кетди. Сўхбатда ўқитувчи комсомолчасига ишлаганимизни таъкидлади.

Биз севинган ҳолида уйга қайтдик.

ПАХТАЗОРДА

Мактабимиз яқинида 5-бригаданинг пахтазори бор. У ерда кузда пахталар чамандай очилади.

Бизлар бир кун пахта тергани чиқдик. Аввал эгатларни биринкетини эгалладик. Чамандай очилган пахталарни бирма-бир тера бошладик. Терим тўхтовсиз давом этди. Раёно пахтаини чаққон-чаққон терар эди. Салима ҳам ундан қолишмай тез теришга ҳаракат қилди. Ҳаммамиз ҳам жондил билан, виждонан ишладик. Терган пахтаимиз хирмонда тоғдай уюлиб кетди.

Ўқувчилар томонидан ёзилган ижодий диктантнинг бундай намуналари магнитофонда эшиттирилади. Урни билан равиш ҳоллари иштирок этган гаплар аниқланиб, уларнинг маъноси, ифодалангани, сўроғи айттирилади. Бу ўқувчиларнинг эшитув қобилиятини ўстиради, темани оғли ўзлаштиришга ёрдам беради.

Даре якунида, вақт имкониятига қараб, равиш ҳолини мустаҳкамлаш учун қўйидаги саволлар воситасида оғзак сўхбат ўтказилади:

1. Равиш ҳоли қандай маъно англатади?
2. Иш-ҳаракатнинг, бажарилиш ҳолатини билдирган ҳолларга мисоллар айтиб, уни тушунтиринг.
3. Ухшатиш маъносини билдирган ҳолини ким айтади?
4. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш усулини билдирган ҳолларни ким айтади?
5. Равиш ва равишдош билан ифодаланган ҳолларга мисоллар келтиринг.
6. Ундов сўзлар билан ифодаланган ҳолларга мисол айтиб, унинг ифодаланганини тушунтиринг.
7. *Ҳолда* кўмакчиен билан қўлланган равиш ҳолига мисол айтнинг.
8. *Билан* кўмакчиен билан ифодаланган равиш ҳолини мисоллар билан тушунтиринг.

САБАБ ҲОЛИ

«Иложи борича ва мумкин қадар,— дейди атоқли педагог К. Д. Ушинский,— ўқувчиларни кўпроқ ишлашга, мустақил фикр юритишга одатлантириш зарур».¹

Синтактик таҳлил ана шундай иш турларидан бўлиб, ўқувчиларни мустақил фикр юритишга одатлантиришда муҳим роль ўйнайди. Сабаб ҳолини ўргатишда синтактик таҳлил усулини қўллаш, ҳар жиҳатдан ўрили. Синтактик таҳлилда гапнинг бошқа бўлаклари пухта ўзлаштирилиши билан бирга сабаб ҳолининг иш-ҳаракатнинг сабабини билдириши тушунтирилади; унинг равиш, равишдош билан, от, -лик қўшимчаси орқали ясалган ясама от билан, *учун, сабабли (туфайли)* кўмакчилари билан қўлланган конструкциялар орқали ифодаланиши қуйидаги мисоллар ёрдамида ўргатилади: *Қул Тарлон шодлигидан тўхтолмади йиғидан. (Ҳ. Олимжон.) Элмурод ноилож индамасликка мажбур бўлди. (П. Турсун.) Қаранг, тинч меҳнат туфайли бирпасда қандай обод, гўзал бўлди. (С. Назар.) Бу звенонинг гўзаси эрта экилганлиги учун анча ўсиқ ва тетик эди. (Ш. Рашидов.)*

Танланган мисоллар ўқувчиларга бирин-кетин синтактик разбор қилдирилади. Шу мисоллар ёрдамида ўқитувчи сабаб ҳолларининг маъно ва ифодаланишини ўқувчиларга тушунтиради.

Сабаб ҳолини мустаҳкамлашда дарсликдаги «Сабаб ҳоли» темаси учун берилган 155- машқ шартига биноан бажарилади. Шунингдек, мустаҳкамлашда сабаб ҳоли гаплар вариантларга бўлиб берилиб, улар қуйидаги шартлар асосида оғзаки бажартирилади.

I. Гапларни ўқинг. Сабаб ҳолларини аниқлаб, уларнинг ифодаланишини тушунтириб беринг.

1. *Одил уялганидан қизариб кетди. (Ойбек.)* 2. *Ер тойғаноқ бўлганлигидан юриш қийин бўлди.* 3. *Томошабинлар завқлангани учун чапак чалиб юборишди.* 4. *Усмон ака қалтис ҳазилидан хийла хижолат бўлди: («Фунча» журнали.)*

II. Гапларни ўқинг. Сабаб ҳолларини аниқлаб, уларнинг гапнинг қайси бўлагига боғланганини тушунтириб беринг.

¹ К. Д. Ушинский. Избранное сочинение, Т., VII, М., 1959, стр. 295.

1. Бир чеккаси ҳозир келганига хурсанд бўлиб қўяман. (Ғ. Ғулум.) 2. ...қизини шафқатсиз касал чангалидан ололмаётгани учун ичидан эзилди. (М. Исмоилий.) 3. Элмурод ерга қаради. Жавоб беролмай лаблари пирпиради. (П. Турсун.) 4. Баҳорда қишлоғимизга кетмоқчи бўлиб йўлга чиққан эдик, онам касал бўлиб, юролмай қолди. (П. Турсун.) 5. Ернинг катталигига ҳайрон бўлар доим. (Ас. Мухтор.)

III. Гапларни ўқинг. Сабаб ҳолларини аниқлаб, уларнинг ифодаланишини айтиб беринг.

1. У муҳим топшириқни бажарганидан севинчини юрагига сиздира олмас эди. (Р. Файзий.) 2. Йўлчи қурт олиб келганига пушаймон бўлди. (Ойбек.) 3. Мана, Мирҳайдар сунага чиқди. Ҳаяжондан унинг кўзлари ёнар, соқоли титрар эди. (Ойбек.) 4. Отам новатор ишчи бўлганлиги учун мукофотланди.

Ҳар бир группа ўқувчилари ўзларига берилган топшириқни бажаришга киришадилар. Улар мисоллардаги сабаб ҳолларини топиб, уларнинг гапда қайси бўлакка боғланганини, англатган маъноларини ва қайси сўз туркуми билан ифодаланганини аниқлайдилар. Кейин ўқитувчининг рухсати билан ўқувчилардан бири бир гапни ўқиб, шу гапдаги сабаб ҳолини, унинг қайси бўлакка боғланганини, қандай сўроққа жавоб бўлганини, билдирган маъносини; керак бўлса, у ёки бу сабаб ҳолини от, равишдош ёки кўмакчи конструкция билан ифодаланганини айтиб беради. Бошқа ўқувчилар мазкур ўқувчининг жавобини тинглаб боришади ва унинг тўғри ёки нотўғри экани ҳақида ўз фикрларини билдиришади. Бошқа мисоллар бўйича ҳам топшириқлар натижаси шу тарзда коллектив муҳокама қилинади. Муҳокама жараёнида у ёки бу сабаб ҳолларининг англатган маънолари, уларнинг ифодаланиши ҳақида нотўғри фикрда бўлган баъзи ўқувчилар ўз хатоларини тузатадилар.

Сабаб ҳолининг маъносини, унинг хилма-хил формаларда ифодаланишини ўқувчиларга пухта ўргатиш мақсадида машғулоти бошқача уюштириш ҳам мумкин. Бу ўқувчиларнинг мустақил изоҳли ёзув машғулоти бўлиб, у қуйидаги тартибда ўтказилади: Сабаб ҳоллари иштирок этган мисоллар таъланади. Шу мисоллардан сабаб ҳоллари тушириб қолдирилади, уларнинг ўрнига кўп нуқта қўйилади, қавс ичида туширилган сабаб ҳолларини талаб этган сўроқлар берилади. Ўқувчиларга кўп нуқта ўр-

нига ана шу сўроқлар талаб қилган сабаб ҳолларини топиб ёзиш топширилади. Ёки машқ турини бошқача усулда ҳам ташкил қилиш мумкин. Бу қуйидагича бўлади:

Мисолларни кўчиринг. Мисоллардаги сабаб ҳолларини аниқлаб, сўроқларини қавс ичига ёзинг, тагига пунктир чизиқлар чизинг. Сабаб ҳолларининг маъноси ва ифодаланишини айтиб беринг.

1. *Бир кун ийълбарс икки қўтос ва бир туяни тилка-пора қилди. Ўз қилмишларидан гердайиб тепаликка чиқди-да, хурсандлигидан... мақтанди.* (Ҳинд эртаги.) 2. *Князвичча уялганидан дурадгорнинг ўғлига нима деб жавоб қайтаришини билмади.* (Ҳинд эртаги.) 3. *Умидини тамомила узган бечора... ноилож бошини эгиб, уйга кириб кетди.* (Н. Гоголь.) 4. *Кексалиги сабабли жуда секин юрарди.* 5. *Ҳаммамиз Серёжа тўфайлигина омон қолганимизни чуқур ҳис этардик.* (Ш. Рашидов.)

Топшириқ коллектив равишида бажарилади.

Топшириқнинг бажарилиш намунаси: 1. *Бир кун ийълбарс икки қўтос ва бир туяни тилка-пора қилди. Ўз қилмишидан (ни ма учун?) гердайиб тепаликка чиқди-да, хурсандлигидан (нега?) ... мақтанди.* 2. *Умидини тамомила узган бечора ... ноилож (ни ма учун?) бошини эгиб, уйга кириб кетди.*

Сабаб ҳолларининг маъно ва ифодаланишини ўқувчилар янада пухта ўзлаштиришлари учун қуйидагича машғулотлар ташкил қилиш яхши натижа беради:

I. Мактаб пионер ва комсомоллари ҳаёти ва фаолиятига доир учта мисол ёзинг. Биринчи гапда сабаб ҳоли от билан, иккинчи гапда равиш билан, учинчи гапда эса *учун* кўмакчилик конструкциялар билан ифодаланган бўлсин.

II. Аъло ўқийдиган синфдошларингиз тўғрисида учта гап ёзинг. Биринчи гапда равиш, иккинчисидан равишдош билан, учинчи гапда эса *сабабли* кўмакчилик конструкция билан ифодаланган сабаб ҳоли иштирок этсин.

III. Мактаб гулчилик тўғарагининг фаолиятини ифодаловчи иккита гап тузинг. Биринчи гапда *тўфайли* кўмакчилик конструкция билан ифодаланган сабаб ҳоли, иккинчисидан чиқиш келишидаги от билан ифодаланган сабаб ҳоли иштирок этсин.

IV. Колхозчилар ҳаёти ва фаолиятига доир иккита гап тузинг. Шу гапларнинг бирида кўмакчилик бирикма би-

лаи, бирида равишдош билан ифодаланган сабаб ҳоли қўллансин.

V. Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари ва совет космонавтлари ҳаёти ва фаолиятига доир гап тузинг. Иккита гапда кўмакчилик бирикма, битта гапда келишник формасидаги от билан ифодаланган сабаб ҳоли қўлланган бўлсин.

Машгулотни ташкил қилиш ва уни ўтказиш қўйидаги ча бўлади: синф ўқувчилари гуруҳларга бўлинад. Ҳар бир гуруҳга юқоридаги топшириқлардан берилди ва ўқувчиларга топшириқни бажариш намунаси кўрсатилади. Қўйида шу топшириқ бўйича ишнинг бажарилиш намунасини берамиз:

1. 1. Қомсомолларимиз ғайратчанлигидан ўзларига бириктирилган ерларни тезлик билан чопиб, ҳар хил кўчатлар ўтқаздилар. 2. Қаримани хушмуомалалиги учун пионерлар доим ҳурмат қиладилар.

Ижодий диктант. Ижодий диктантни биргина сабаб ҳоллари юзасидан эмас, балки ўрганилган равиш, ўрни, пайт ҳоллари бўйича ҳам ўтказиш мумкин. Бунинг учун сабаб ҳоллари бўйича қўйидаги сўзлар, конструкциялар берилиб, улар иштирокида колхозчилар ҳаёти ва фаолиятини ифода этувчи жумлалар тузиш топширилади: *ноилж, чидай олмай, қўйганига, парвариш қилганидан, юмшоқлиги учун, қизигани сабабли, сув ичганилиги туфайли.*

Ижодий диктантнинг бажарилиш намунаси:

1. Ўтган йили экилган олма, олчапар тўғри парвариш қилингани учун жуда яхши ўсди. 2. Қўй-қўзилар яхши парвариш қилинганидан кундан-кунга семирмоқда. 3. Ер юмшоқлиги учун ғўзалар тез униб чиқди.

Юқоридаги машқлар асосида тема мустаҳкамлангач, дарс сўнгида ўқитувчи уни қисқача яқинлайди.

Демак, сабаб ҳоли иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги сабабни билдиради. Н и м а с а б а б л а н?, н и м а учун?, н и м а га?, н е га?, н и м а с а б а б л и? деган сўроқларга жавоб бўлади. У равиш, равишдош; жўналиш, чиқиш келишигидаги от билан; *учун, туфайли, сабабли* кўмакчилари иштирок этган конструкциялар билан ифодаланган.

МАҚСАД ҲОЛИ

Мақсад ҳоли темасини тушунтириш қуйидагича мисолларни таҳлил қилиш билан бошланади.

1. *Эрталаб атайин спорт костюмини кийдим.* (О. Ёқубов.) 2. *Бордим пахта тергани, фабрикага бергани.* (Қўшиқ.) 3. *Чол дарё ёқасига балиқ овлашга кетибди.* (Эртақ.) 4. *Мажидиддин Алишерни саройдан ҳайдаш мақсадида фитнес юритди.*

Ўқитувчи *Эрталаб атайин спорт костюмини кийдим* гапини ифодали ўқиб, мақсад ҳоли вазифасида келган бўлакни талаб этувчи нима мақсадда *костюмини кийдим?* сўроғини ўртага ташлайди. Ўқувчилар бунга *атайин кийдим* деб жавоб беришади ва *атайин* сўзи мақсад ҳоли вазифасида келганини айтишади. Бу билан ўқитувчи ўқувчилар диққатини янги темага жалб этиб олади. Ўқувчиларнинг жавобидан сўнг ўқитувчи тушунтириш ишини давом эттиради: *тўғри, атайин* гапда мақсад ҳоли вазифасида келган. У кесимдан англашилган ҳаракатнинг мақсадини билдиради, равиш билан ифодаланган. Шу тарзда иккинчи гапдаги *тергани, бергани* бўлакларининг мақсад ҳоли эканини, равишдош билан ифодаланганини тушунтиради. Учинчи гапдаги *овлашга* жўналиш келишигидаги ҳаракат номи, тўртинчи ва бешинчи гапдаги ҳоллар *учун, мақсадида* кўмакчилари иштирок этган конструкциялар билан ифодаланганини айтади ва улар неча?, нима учун?, нима қилгани?, нима мақсадда? сўроқларига жавоб бўлишини уқтиради.

Мақсад ҳолини мустаҳкамлаш учун сайланма диктант ўтказилади. Сайланма диктант ўтказиш учун қуйидагича мисоллар танлаш мумкин:

1. *Горький тирикчилик қилиш учун ҳар ерда ишлади.*
2. *Йигитнинг қулоғи чолда бўлса ҳам, икки кўзи тўрт томонга термилар ва нималарнидир мўлжаллаб, қўлидаги кичкина дафтарчасига ёзар, баъзан ўсмоқчилаб чолга гап ташлар эди...* (Ойбек.) 3. *У ҳар нима бўлса ҳам четроқда турайин деб подани узоқроққа ҳайдаб кетди.* (Ҳ. Шамс.) 4. *Йигитлар ухлагани кетди.* (Ҳ. Шамс.) 5. *Хайрулла ўқиш мақсадида Тошкентга борди.* 6. *Раъно бир оз чарчаган бўлса ҳам жўрттага айрим ишёқмасларнинг жиғига тегиш мақсадида қолган бошиқа гулларни ҳам парварши қила бошлади.*

Ўқитувчи сайланма диктант учун танланган гапларни

дастлаб бир марта ўқиб беради. Уқувчиларга ўқиш процессида мисоллардаги иштирок этган мақсад ҳолларига ва улар боғланган гап бўлақларига эътибор бериб боришни уқтиради. Кейин бир ёки икки гапда иштирок этган мақсад ҳолларини аниқлаб, уларнинг ифодаланишини оғзаки таҳлил қилдиради. Шундан сўнг ўқитувчи ёки ўқувчилардан бири мисолларни бирма-бир ўқийди. Уқувчилар мустақил равишда мақсад ҳолларини улар боғланган гап бўлақлари билан бирга дафтарларига ёзиб боришади. Бу ўринда мақсад ҳолларининг ифодаланишига кўра группаларга ажратиб ёздирish ҳам яхши натижа беради. Уларни қуйидагича группаларга ажратиш мумкин:

1-группа: мақсад равиши билан ифодаланган мақсад ҳоллари: жўрттага парвариш қила бошлади.

2-группа: мақсад равишдоши билан ифодаланган мақсад ҳоллари: ўсмоқчилаб гап ташлар эди; турайин деб ҳайдаб кетди; ухлагани кетди.

3-группа: кўмакчилик конструкциялар билан ифодаланган мақсад ҳоллари: сўзлаш учун ўйлаб қолди; ўқиш мақсадида борди; жиғига тегиш мақсадида парвариш қила бошлади.

Мақсад ҳолини ўрганиш жараёнида грамматик таҳлил усулини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бунда грамматик разбор биргина мақсад ҳоллари бўйича эмас, балки, умуман, гап бўлақлари асосида ўтказилса ўринли бўлади. Бу билан ўқитувчи, биринчидан, ўрганилган мақсад ҳолларини ўқувчилар оғида мустақкамласа, уларнинг шу ҳақда ўқув-малакаларини оширса, иккинчидан, олдин ўрганилган бош бўлақлар ва ҳолнинг бошқа турлари тўғрисидаги билимларини пухта ўзлашиб боришига имкон беради. Грамматик таҳлил қуйидаги группалар бўйича уюштирилиши маъқул.

1-группа: гапларни кўчиринг ва уларни грамматик таҳлил қилинг.

1. *Подшо... гўшт, шинни, нон тўғрисидаги гапларни аниқламоқчи бўлиб чўпонни чақиртирибди.* («Уч оғани ботирлар» эртаги.) 2. *Юртимиз подшосининг амри билан Ҳотамнинг бошини олиб кетгани келган эдим.* («Муқбил тошотар» эртаги.) 3. *Инак қанот ёзиб аста эсар ел Майса қизлар сочин тараб ўргали.* (Уйғун.)

2-группа: гапларни кўчиринг ва уларни грамматик разбор қилинг.

1. *Дарс тайёрлаш учун напкаларни очишди.* (Х. Нўъмон.) 2. *Тоғ одамлари Муқбилни ҳар кунни кўргани келишаркан.* («Муқбил тошотар» эртаги.) 3. *Аноргул... қолган нонни ёпиш учун ошхонага кетди.* (Ойдин.)

Демак, ўқувчилар дарс жараёнида мақсад ҳоли иш-ҳаракатнинг мақсадини билдириши тўғрисида аниқ тушунчага эга бўлишади. Шунингдек, унинг мақсад равиши, ҳаракат номи, *билан, учун, мақсадида* кўмакчилик конструкциялар билан ифодаланишини ўзлаштирадилар. Мақсад ҳоллари бўйича ўқувчиларнинг нутқ малакалари оширилади.

УЮШГАН ҲОЛ

Гапда бирдан ортиқ бир типтаги гап бўлаклари¹ уюшиқ бўлакларни ташкил этади. Уюшиқ бўлақлар ўзига хос хусусиятлари билан гапнинг бошқа бўлақларидан фарқ қилади. Гапда эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи сингари ҳоллар ҳам уюшиб келади.

Ҳолнинг ҳамма тури уюшиб келиши мумкин. Лекин уларнинг ҳар бири ўзига хос маъно ва ифодаланиш хусусиятига эга бўлади. Шунинг учун ҳам уюшиқ ҳолларнинг ҳар бир тури нутқда маълум мақсадни ифода этиш учун қўлланади. Бу жиҳатдан уюшиқ ҳолларни ўқувчиларга пухта ўргатиш, бу ҳақда уларнинг амалий малакаларини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Мактабда ўқувчиларга уюшиқ бўлақлар ҳақида керакли тушунча берил, уларнинг ўзаро боғланиши, уларда умумлаштирувчи сўз, тиниш белгиларининг ишлатилишини тўлиқ еткази олиш ўқитувчидан ижодий изланиш ва катта масъулият талаб этади ҳамда хилма-хил тушунтириш методларидан фойдаланишни тақозо қилади.

Ўқитувчи ўқувчиларга картон қоғозга ёзилган қуйидаги гапларни ичда ўқиб, улардан ҳолларни аниқлашни топширади:

Эртада, кечда, кунда ва тунда — ҳамisha емишимиз хамир эди. (И. Раҳим.) *Бухорода, Хора-*

¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили, II, Синтаксис, Ғ. Абдурахмонов таҳрири остида, «Фан» нашриёти, Т, 1966, 167-бет.

эм да иш қизгин чоқда, Кўтарилиш бошланди Қорақалпоқда. («Хат» дан.) У хўжайиннинг гапларини бажариб, уйга қайтганда, хотинига шивир-шивир билан ёймо билан гапиради. (Ойбек.) Ҳам районда, ҳам областда пахта плани ошиғи билан бажарилди. Ўқувчилар ҳамма ерда: уйда, жамоат клубларида ўрнак бўладилар. Арава гоҳ қорға ботади, гоҳ чуқурликка тушиб кетади, гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга чайқалади. (А. С. Пушкин.)

Ўқувчилар ўқитувчининг тошширигига кўра гапларни мустақил ўқиб чиқиб, ҳолларни аниқлайдилар. Шундан сўнг ўқитувчи ўқувчиларнинг бирига биринчи гапни ўқиб, ундан ҳолларни ва улар аниқлаган маъноларни сўзлаб беришни талаб этади. Ўқувчи биринчи гапни ифодали ўқиб, ундаги *эртада, кечда, тунда* бўлақларининг қачон? сўроғига жавоб бўлишини, пайт ҳоли эканлигини айтиб беради. Ўқитувчи эса мазкур пайт ҳолларининг гапнинг *емишимиз* бўлагига боғланганини, улар бири иккинчисидан вергул билан ажратилганлигини, ва тенг боғловчиси орқали боғланганини, бундай ҳоллар уюшиқ пайт ҳоллари бўлишини тушунтиради. Лозим бўлса, ўқитувчининг талабига кўра бир ўқувчи шу ҳолларнинг равишлар билан ифодаланганлигини айтиб беради. Шу тартибда иккинчи гапдаги *Бухорода, Хоразмда* сўзлари қачон? сўроғига жавоб бўлиши, ўрин ҳоллари экани аниқланиб, уларнинг уюшиб келгани, от билан ифодалангани, ўзаро боғловчисиз, оҳанг ёрдамида боғланганини ва вергул билан ажратилгани; учинчи гапдан *шивир-шивир билан, имо билан*, равиш ҳоллари аниқланиб, улар уюшиқ равиш ҳоли экани, ё айирувчи боғловчиси орқали боғлангани ўргатилади. Шундай қилиб, ўқувчиларга равиш, ўрин, пайт ҳоллари уюшиб келиши, шу уюшиб келган ҳоллар, равиш, от, кўмакчили бирикмалар билан ифодаланиши, бир хил сўроққа жавоб бўлиши, бир сўз туркумига кириши ҳақида тушунча берилади. Уюшиқ ҳоллар ўзаро тенг боғловчилар: *ва, ҳам, гоҳ, ё, баъзан* кабилар билан боғланиши, такрорланувчи боғловчилар ва боғловчисиз, оҳанг ёрдамида боғланганда, вергул билан ажратилиши ўргатилади.

Ҳолларнинг уюшиб келиши, уларнинг ўзаро боғланиши ҳақида керакли тушунча ҳосил қилинганч, мустақил ишлар уюштирилади. Уюшиқ ҳоллар юзасидан қўйидагича машқларни ташкил қилиш мумкин:

1. *Теримга худди тўйга тайёргарлик кўргандай хурсандчилик билан, шавқ билан тайёрланиш керак.* (Ойбек.) *Менинг кириб келишим ҳар икки уйда ҳам, яъни бизнинг уйда ҳам, Саодатларнинг уйда ҳам жуда катта қувончларга сабаб бўлди* (F. Фулом.) гапларидаги уюшиқ ҳолларни аниқлаб, уларнинг ўзаро боғланишини айтиб беринг.

2. *Тўртта адвокат айбдорлар билан оҳистагина, лекин қизгин гаплар эди.* (М. Горький.) *гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда гавҳардек тиниқ нурлар кўзларни қамаштириб ярқирайди. Баъзан кечқурун, баъзан эрта лаб мени эслаб келади* гапларидаги уюшиқ ҳолларни аниқлаб, уларни таҳлил қилинг.

Ўқувчиларга уюшиқ ҳоллар иштирок этган гаплар тузишни ҳам топшириш мумкин. Бунинг учун ўқувчиларга маълум сўзлар берилиб, улар иштирокида гаплар тузириш мақсадга мувофиқ. Бу тубандагича бўлади:

1) *баҳор, қиш, пахтазор, гулзор* сўзлари иштирокида уюшиқ бўлакли гаплар тузинг;

2) уюшган равиш ҳоллари иштирокида шундай гаплар тузингки, уларда умумлаштирувчи сўзлар ҳам қатнашсин;

3) уюшиқ пайт ҳоли иштирок этган гап тузиб, шу уюшиқ пайт ҳолларини айтиб беринг;

4) *гоҳ боғловчиси ёрдамида уюшиқ равиш ҳолли, мактабда, кутубхонада* сўзлари иштирокида уюшиқ ўрни ҳолли гаплар тузинг, уларнинг ўзаро боғланишини айтиб беринг.

Уюшиқ ҳолнинг уюшиқ аниқловчи, уюшиқ тўлдирувчилардан фарқига доир машқлар ўтказиш яхши самара беради. Буни қуйидагича ташкил этиш мумкин:

1. Қуйидаги гапларни ўқиб, гапнинг уюшиқ бўлақларини аниқланг, улар гапнинг қайси бўлаги эканлигини тушунтиринг.

Мактаб врач мактабда, уйда — ҳамма жойда озодаликка риоя қилишни эслатди. Бизнинг ўғил-қизларимиз ёшлик чоғиданоқ садоқатли, билимдон, ростгўй, одобли, ишчан, меҳнатсевар бўлиб етишишлари керак. Манзура печларнинг ҳажми, эритиш даврлари, ёқилғи состави ҳақида — ҳамма нарса ҳақида сўради. Ойқизнинг бу кескин ва шартта-шартта айтган сўзлари Умурзоқ отани ҳайратда қолдирди. (Ш. Рашидов.) *Сувнинг қумушланган*

нозик мавжлари, ширин, жонли қўшиқ-
лари қизнинг юрагини қувонч билан, ваъдани
бажариш умиди билан тўлдиради. (Ойбек.)

2. Гапларни ўқинг, улардан гапнинг уюшиқ бўлаклари
рини аниқлаб, фойдаланишини айтиб беринг.

Совет кишилари Биринчи майни завод ва фабрика-
ларда, шахта ва конларда, колхоз ва сов-
хозларда — халқ хўжалигининг барча тармоқларида
янгидан-янги муваффақиятларни қўлга киритиш билан
кутиб олдилар. ...Халққа, Ватанга ва партияга
берган ваъдаларини бажаришга ишондилар. (Ойбек.)

...Бугун колхоз бўйича энг илғор, энг шонли те-
римчилар орасида Усаржон Султонов, Қодир-
қул Салимов ҳам Хотира Қаримовалар-
нинг иши ҳаммани ҳайратда қолдирди. (Ойбек.) Еш-
лигида ҳам, кексалигида ҳам тўғри сўзли,
камтар сифатида обрў қозонди.

Уюшиқ ҳолнинг уюшиқ аниқловчи, уюшиқ тўлдирув-
чидан фарқига доир юқоридаги машғулотни ўтказишда
техника воситаларидан фойдаланиш мумкин. Бунинг
учун топшириқ магнитофонда эшиттирилади, ўқувчилар
гаплардаги уюшиқ бўлакларни аниқлайдилар, уларни
уюшган ҳол, аниқловчи ёки тўлдирувчи эканлигини ту-
шунтириб берадилар. Шу уюшиқ бўлакларнинг боғла-
ниш йўлларини айтадилар.

Уюшган ҳоллар ҳақидаги ўқувчилар билимини мус-
таҳкамлашда бадний асарлардан, газета ва журналлар-
дан уюшиқ ҳолларни аниқлаб, ажратиб ёзиш; эшитган ва
кўрган воқеалари асосида уюшиқ ҳолли гаплар тузиш;
расмларга қараб уюшиқ ҳолли гаплар ёзиш; уюшиқ ҳол-
ли гаплар иштирок этган кичик-кичик баён, ишро ёзди-
риш каби ижодий ишлар уюштириш уюшиқ ҳолларни
ўқувчилар томонидан пухта ўзлаштирилишини таъмин-
лайди.

АЖРАТИЛГАН ҲОЛ

Нутқда ҳолнинг ҳамма тури ҳам ажратилиши мум-
кин. Ажратилган ҳол ўзидан олдин келган ҳолнинг маъ-
носини изоҳлайди, унинг маъносини бўрттириб кўрсата-
ди, конкретлаштиради.

Ўқувчиларга ажратилган ўрин ва пайт ҳоллари ўр-
гатилади. Ажратилган ўрин ва пайт ҳолларининг бил-

дирган маъносини, уларнинг равиши, от, сон билан ва кўмакчили бирикмалар билан ифодаланиши, шунингдек, имлосини ўргатиш учун қуйидаги мисоллардан фойдаланиш мумкин:

У ерда, оломон орасида, бир неча сувори отлардан тушаётган эди. (М. Исмоилий.) Бир кун Сафаров Бўтабой ака билан Найманчага — қишлоқ советига — борди. (А. Қаҳҳор.) Биз ўн беш кун илгари, 15 декабрда, заводга экскурсияга бордик. Аҳмедов диванга, Бўтабойнинг ёнига ўтирди. (А. Қаҳҳор.)

Ўқитувчи кўчма доскага ёзилган мисоллардаги ажратилган ҳолларни тушунтиришдан олдин ўтган машгулотларда ўрганилган темаларни ўқувчиларга эслатади. Бунинг учун ўқувчиларга гапнинг қайси бўлаклари ажратилади? Ажратилган тўлдирувчига мисол айтингчи? Ажратилган аниқловчинини ким айтиб беради? Ажратилган иккинчи даражали бўлақлар ёзма нутқда қандай тириш белгилари билан ажратилади? Огзаки нутқда-чи? Каби саволлар билан мурожаат қилади. Саволларига жавоб олгач, юқоридаги иккинчи даражали бўлақлар каби ҳоллар ҳам ажратилишини қуйидаги мисоллар ёрдамида тушунтира бошлайди. Бунда К. Қосимова, Р. Жуманиёзовларнинг «VII—VIII синфлар учун синтаксис ва пунктуациядан жадваллар»ига кирган «Ажратилган бўлақлар» кўرғазмали қуролдан фойдаланиш мумкин. Дастлаб, ўқитувчи *У ерда, оломон орасида, бир неча сувори отлардан тушаётган эди* гапнинг ифодали ўқийди. Бунда ажратилган ўрин ҳоли *оломон орасида* ни бошқа бўлақларга нисбатан пастроқ оҳанг билан ўқиб, пауза билан ажратади. Доскада унинг схемасини қуйидагича чизиб кўрсатади:

У ерда, бир неча сувори отлардан
оломон орасида,
тушаётган эди.

Ўқитувчи ажратилган бўлақ ўрин ҳоли бўлиб, унинг ўрин равиши билан ифодаланганини таъкидлайди. Иккинчи гапдаги *қишлоқ советига* бўлаги орқали ажратилган ўрин ҳолининг от билан ифодаланганини айтади. *15 декабрда* бўлаги орқали — пайт ҳоли ажратилгани, сон билан ифодаланиши; шунингдек, *Бўтабойнинг ёнига* бўлаги орқали кўмакчили бирикма билан ифодаланган

ўрин ҳоли ажратилганини уқтиради. Бундан ташқари, ажратилган пайт ҳоли вергул ёки тире орқали ажратилиши тушунтирилади. Уқувчилар ажратилган ҳоллар ўзидан олдин келган ҳолларнинг маъносини янада конкретлаштириши, ойдинлаштириши, шулар жавоб бўлган сўроққа жавоб бўлиши, равиш, от, сон ва кўмакчилик бирикмалар билан ифодаланиши тўғрисида маълум тушунчага эга бўлишга, уларнинг билимини мустаҳкамлаш мақсадида турли амалий машқлар ташкил этилади.

I. Амалий машғулоти қуйидагича ташкил этиш мумкин. Бунда ўқувчилар гапларни кўчириб, ажратилган ҳолларга, қўйилган тиниш белгиларига диққат қилади:

1. *Баландда, юлдузли кўкда, қанақадир самолётлар учиб ўтди. (Ойбек.) Кеча, айни туш чоғида, доклад ўқилди.*

2. *У Мумуни эшикнинг орқасига, Герасимнинг худди оёгининг тагига, ташлади. (И. С. Тургенев.) Лукмонча баҳорда, биринчи уйлар битувидан, ойисини бутунлай чақиртириб олмоқчи эди. (А. Мухтор.)*

3. *Йўлчи ўзидан нарироқда, одамлар орасида, темирчи Қоратойни, эски дўсти Урозни кўриб қолди. (Ойбек.) Уқувчилар дам олиш кунини эртага — ҳашарга чиқшади.*

4. *Канал бўйидаги соя-салқин чойхонада, автобус бекатида, Аъзамхон учраб қолди. (А. Қаҳҳор.) Тушдан сўнг, соат учда, ойим излаб келибди.*

II. Қуйидагилар иштирокида гап тузиб, ажратилган ҳолларнинг ифодаланишини тушунтириш, тиниш белгиларининг қўйилиш сабабини айтиб бериш: *хонада, столнинг ёнида; ўтмишда, шоир яшаган пайтда; нариги ёқда, қирғоқ томонда.*

III. *Қаёқдандир, узоқдан* сўзлари иштирокида гап тузинг. Ажратилган ҳолнинг ифодаланишини тушунтириш.

2. Пайт маъносини аниқлаш ажратилган ҳолга мисол ёзинг, у кейин ёки даврида сўзлари ёрдамида ифодалансин.

IV. 1. *Соат бешда* бирикмаси иштирокида гап тузинг, у гапда ажратилган ҳол вазифасида келсин.

2. *Акбар ака дарё бўйига, эски қишлоқ ўрнидаги олмазор боққа йўл олди* гапидаги ажратилган ҳолни аниқлаб, унинг ифодаланишини, маъносини айтиб бериш.

Уқитувчи ўқувчиларга ажратилган ҳол билан ажратилган тўлдирувчининг фарқини ҳам ўргатса ва бунинг учун қуйидагича мисоллардан фойдаланса, ажратилган ҳол темаси ўқувчилар онгида янада ойдинлашади:

Бир вақт, акам келиш пайтида, радио қишлоқ хўжалик механизаторларига атаб ашула эшиттирди. Ҳамма Турсуной Охуновага, машҳур механизаторга, ҳурмат билан қарар эди. Мажлис маданият ва истироҳат боғининг ўртасига — канал бўйига солинган қизил чойхонанинг қишлоқ биносида — бўлиши керак эди. (А. Қаҳҳор.) Аллақайқдан, узоқдан, онанинг овози келди. (М. Горький.) Мен дўстимни, Аҳмадни, кутяпман. Фурсатинг борми, қайнотангдан, Зуннунхўжадан, сўраб келганмисан деди. (А. Қаҳҳор.) Қизил армия... даштдан ғарб-жануб томонга, Донец дарёси томонга, бурилиши керак эди. (А. Тўқай.)

Ўқувчиларга ажратилган ҳолларни пухта ўргатиш учун бошқа усуллардан, яъни ҳол иштирок этган гапни ажратилган ҳолли гапга айлантириш каби иш турларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Бу қуйидагича уюштирилади:

Нуқталар ўрнига қавс ичидаги сўзлардан мосни қўйиб кўчиринг, уларнинг гапдаги вазифасини тушунтириб беринг.

Отлиқлар йўлда ... (тоғ этагида, дарё бўйида, дарахтзор томонда, жарлик ёнида, ўтлоқларда, шу ерда) тўхтади. Утган йили (10 январда, кузда, баҳорда, мажлис вақтида, пахта терими пайтида, мусобақа даврида, отам келганда) катта тантана бўлган эди.

Машқнинг бажарилиш намунаси: Отлиқлар йўлда, жарлик ёнида тўхтади. Утган йили, пахта терими пайтида катта тантана бўлган эди.

Ўқувчиларнинг кўрган, эшитганлари асосида ажратилган ҳоллардан қатнаштириб, оғзаки ва ёзма гаплар туздириш, бадий текст парчаларидан ажратилган ўрин ва пайт ҳолларини аниқлаш, уларнинг ифодаланишини айтиб бериш, берилган сўроқларга ажратилган ўрин ва пайт ҳолли гаплар билан жавоб ёзиш кабилар ҳам уларнинг билимини онгли бўлишини таъминлайди, нутқ ма-лакаларини оширади, билимини мустаҳкамлайди.

ҲОЛНИ ЎРГАНИШ ЖАРАЁНИДА ЎТКАЗИЛАДИГАН ЁЗМА ИШЛАР

Ўқувчиларнинг саводхонлигини ошириш, уларни она тилининг қонун-қоидалари билан пухта қуроллантиришда «...фикримизни ифодалаб беришнинг энг яхши...»¹, «...энг мураккаб ва қулай воситаси...»² бўлган ёзма нутқ, хилма-хил ёзма ишларни ташкил этиш, ўтказиш муҳим аҳамият касб этади. Бу она тили ўқув программасида ҳам алоҳида кўрсатилган.

Ёзма иш ўқувчиларни мустақил, аниқ ва мантиқан пухта ўйлашга ўргатади; сўзларни тўғри танлаб, уларни нутқда ўринли ишлата олиш, мазмунли фикр баён этиш малакасини оширади.

Ёзма ишларни ўтказиш жараёнида ўқувчиларнинг грамматикадан олган билими мустаҳкам, онгли ўзлаштирилиши, нутқи ўсиши билан бирга, уларнинг билим доираси кенгайиб, такомиллашиб боради. Бу ҳақда М. И. Калинин «Ўқувчиларнинг, умуман ёшларнинг ҳар жиҳатдан ривожланиши фақат она тили заминида, ўз фикрини саводли ифодалаб бериш заминида мумкин бўлади»,— деган эди.

Ёзма ишлар: диктант, баён, иншо кабилардан ҳар бир темани, жумладан, ҳолни ўрганиш жараёнида ҳам ўринли фойдаланиш лозим.

Ёзма ишларни, хусусан, таълимий характердаги ёзма ишларни ҳол, унинг турларини ўрганишдаги машғулотнинг хоҳлаган пайтида: ҳол турларини ўргатиш, мустаҳкамлаш ҳамда умумлаштириш дарсларида ўтказиш мумкин. Ёзма ишлар учун 5, 8, 10 минут вақт ажратиш мумкин. Ёзма иш материалининг ҳажми ҳам шунга мос бўлиши керак.

Ҳолни ўрганишда диктантнинг хилма-хил турини қўллаш мумкин. Бунда ўқитувчи аниқ мақсад ва турли методлар асосида иш кўради. Чунончи, таъкидий диктант ўтказганда, ўқувчиларнинг ҳол ва унинг турларини қай даражада ўзлаштирганликларини синаш — текширишни кўзда тутиши лозим. Шунингдек, таъкидий диктант ўқув-

¹ П. И. Иванов. Умумий психология, «Ўқитувчи» нашриёти, Т., 1967, 314-бет.

² М. Воҳидов. Мактабгача тарбия психологияси, «Ўқитувчи» нашриёти, Т., 1970, 179-бет.

чиларнинг саводхонлигини ошириш мақсадида, олган билимини мустаҳкамлаш учун ҳам қўллашади.

Таъкидий диктант ҳолнинг айрим турлари — 2—3 тури юзасидан ёки ҳолнинг барча турлари ўрганилиб бўлигандан кейин ташкил қилиниши мумкин. Таъкидий диктант ҳол ҳақида таълим беришнинг қайси даврида ўтказилмасин, ўқитувчи бирор мақсадни амалга оширишни, чунончи: равиш ҳоли, ўрни ҳоли ўрганилгандан сўнг таъкидий диктант ўтказилар экан, равиш ҳолларининг билдирган маъносини, ифодаланшини ўқувчилар онгида мустаҳкамлашни, бойитишни, ўқувчиларнинг нутқини ўстиришни, ўқув малакаларини ривожлантиришни кўзда тутади. Урни билан ҳолнинг мазкур турларини ўқувчилар томонидан қанчалик ўзлаштирилганлигини синайди, текширади.

Ҳол юзасидан ўтказиладиган сайланма диктант ўқувчиларда онглиликни оширади, уларнинг ҳол ҳақидаги билимини мустаҳкамлайди. Эркин диктант сўз бойлигини оширади, ижодий диктант эса ўқувчиларнинг ижодий қобилиятини ўстиради, уларни кичик ҳикоя, баён ва ишро ёзишга ўргатишда муҳим роль ўйнайди.

Контрол диктант орқали ҳол ва унинг турлари ўқувчилар томонидан қанчалик ўзлаштирилганлиги ҳисобга олинади. Шунингдек, контрол диктант ҳол ва унинг турлари юзасидан олган билимларини мустаҳкамлашга ёрдам беради. Шундай экан, ҳар бир ўқитувчи ҳол ва унинг турлари бўйича контрол диктант ўтказиш учун пухта тайёргарлик кўриши зарур. Бунда, дастлаб, диктант учун танланаётган текстнинг гоёвий жиҳатдан пухта бўлишини, унда ҳол ва унинг турлари имкони борича, кўпроқ бўлишини ҳисобга олиш керак.

Баён ва ишро ёзма ишнинг энг муҳим турларидан ҳисобланади. Баён ўқувчиларнинг текст мазмунини хотирада сақлашга, уни мукамал баён этишга ўргатади, уларнинг нутқ кўникмасини оширади.

Ёзма баён кичик ҳажмли ҳикоялар, катта асарлардан олинган мустақил ҳикоя ёки эпизодлар асосида ўтказилади. Шунингдек, «Ватан адабиёти хрестоматияси» дарслигидаги «Ҳол» темаси билан параллел ўрганилаётган текст парчалари, ундан олдин ўрганилган ҳикоя, текст парчалари юзасидан ҳам уюштириш мумкин. Ўқитувчи текст мазмунига яқинлаштириб, шунингдек, қисқартириб баён ёздирishi мумкин. Бу синф ўқувчиларининг

тайёргарлигига, ўқитувчининг баёни ўтказишдаги мақсадига боғлиқ.

Иншонинг тематик мазмуни, ёзилиш характери ўқувчидан катта куч ва пухта тайёргарликни талаб этади. Иншода асар қаҳрамонига индивидуал характеристика ёки қиёсий характеристика берилади. Бундан ташқари, иншо муҳокама ва умумлашма мазмунида ҳам ёздирилади. Иншони ҳол ва унинг турларини ўрганиш жараёнида ёки ўрганиб бўлингандан сўнг ўтказиш мумкин. Бунда ўқитувчи ўқувчиларга иншо мазмуни пухта, изчил бўлиши ҳамда шу мазмуни ифода этишда ҳол турларини ўрнили қўлалаш кераклиги ҳақида тавсиялар бериши лозим.

Иншо ўқувчиларнинг шахсий кузатиш ва таассуротлари асосида ҳам ёздирилиши мумкин. Бунда ўқитувчи аниқ план асосида (кузатиш объектларини ўзи белгилаши ва ўқувчиларнинг кузатувларини ўзи билан биргаликда уюштириши лозим) пухта тайёргарлик кўрган ҳолда иш тутиши керак, албатта. Буларнинг ҳаммаси ўқувчиларнинг ҳол ҳақидаги амалий малакаларини ўстиришга катта ёрдам беради.

Таъкидий диктант Ҳол юзасидан таъкидий диктант қуйидагича ўтказилади: ўқитувчи ўқувчиларга ҳол ва унинг турлари: ўрин, пайт, миқдор, равиш, сабаб ва мақсад ҳолларини, уларнинг билдирган маъноси ва ифодаланишини суҳбат методида — саволлар воситасида эслатади: Ҳол деб қандай гап бўлагига айтилади? Унинг турларини айтинг? Равиш ҳоли қандай маъно билдиради? Унинг ифодаланишини сўзлаб бering. Пайт ва ўрин ҳолларининг ифодаланиши эсингизда борми? Улар қандай маъно билдиради? Сабаб ҳолини ким сўзлайди? Мақсад ҳолини-чи? ва бошқалар. Агар таъкидий диктант ташкил қилинишидан олдин ҳол ва унинг турларини, ифодаланишини эслатиш, қайд қилишга доир машгулотлар уюштирилган ва ўтказилган бўлса, юқоридagича суҳбат ўтказилмай, тўғридан-тўғри таъкидий диктант учун танланган мисолларнинг таҳлилига ўтилавериладди.

Ҳол турлари бўйича таъкидий диктант ўтказиш учун қуйидагича мисоллар танланади:

1886 йилнинг биринчи майда Чикагода кенг миқёсда иш ташлаш бўлиб ўтди. («Диктантлар тўплами».) Энди Тошкентда ўн-ўн беш

кун ўйнаб, кейин Москвага жўнаймиз. (П. Турсун.) Асаларилар ҳам гўза гулларидан бол эмгани келадилар. (Ҳ. Нўъмон.) Гуломжон икки ойдан бери мактабдорлик қилади. (М. Исмоилий.) Бой оғилхона олди билан дарвоза томонга келаётганда дала ёқдан от туёқларининг дўпири, одамларнинг товушлари эшитилди. (Ҳ. Гулом.) Қизча афсусланиб бош чайқади. («Гунча» журнали.) Мен сеvingанимдан теримга сигмай эрталаб Хадрага югурдим. (Ҳ. Назир.) Улар маслаҳат қилгани идорага боришар эди. (А. Қаҳҳор.)

Ўқитувчи 1886 йилнинг биринчи майида Чикагода кенг миқёсда иш ташлаш бўлиб ўтди гапини ўқийди. Ўқувчилардан бири шу гапдаги 1886 йилнинг биринчи майида бўлагининг пайт ҳоли бўлишини, унинг бўлиб ўтди кесимига боғланиб, ундан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдирганини, иккинчи ўқувчи мазкур ҳолнинг ўрин келишигидаги сон ва от билан ифодаланганини айтиб беради. Мазкур гапдаги Чикагода ўрин ҳоли ҳам шу тартибда таҳлил қилинади. Кейин ўқувчилар ўқитувчининг диктовкаси билан юқоридаги гапни ёзадилар ва ундаги пайт, ўрин ҳолининг тагига чизиб, устига п. ҳоли, ў. ҳоли деб ёзадилар. Уларнинг билдирган маъноси ва ифодаланиши тўғрисида мулоҳаза юритадилар. Ўқитувчи топшириқ натижасини ўқувчилардан сўраб, ўқитиб билиши мумкин. Ўқитувчи ўқувчиларининг мазкур гап бўлакларини ўз дафтарларида қандай белгилаганликларини билиш учун таъкидий диктант тугагач, дафтарларини йиғиб олиб уйда текширади. Таъкидий диктант учун танланган бошқа мисоллар ҳам шу тарзда таҳлил қилинади.

Сайланма диктант. Сайланма диктант ўқувчиларнинг ҳол ҳақидаги билимларини онгли ўзлаштириш ва уларни мустаҳкамлашда қўлланидиган ёзма иш турларидандир. Ёзма ишнинг бу тури ўзига хос методик усуллар асосида ўтказилади. Ўрин ҳоли юзасидан планлаштирилган сайланма диктант қуйидагича уюштирилади:

Дастлаб ўрин ҳоли иш-ҳаракатнинг ўрнини, чиқиш, йўналиш ўрнини билдириши эслатилади. Унинг ўрин равиши, жўналиш, ўрин, чиқиш келишигидаги отлар ва кўмакчи иштирокидаги конструкциялар билан ифодаланиши таъкидланади. Ҳолнинг бу каби хусусиятларини ўқувчиларнинг кўпчилиги мустаҳкам тушуниб олмаган бўлсалар ёки ҳолнинг бошқа турларини ўрганган машғулотлари вақтида, чунончи, пайт ҳолини ўргатишда ўрин ҳолини мустаҳкамлаш кўзда тутилган бўлса, улар қайта

таъкидланиши мумкин. Агар ўрин ҳоли ҳақидаги керакли маълумотга эга бўлсалар, унинг маъно ва ифодаланишини қайта эслатиб ўтириш шарт эмас. Буни ўқитувчи ҳисобга олиши керак, албатта.

Шундан сўнг қуйидаги каби сайланма диктант учун танланган мисоллар асосида амалий ишга ўтилади:

Узоқдан Каттақўрғон чироқлари кўринди. (С. Назар.) Доктор — хирург Каримжоннинг донғи қишлоқдан-қишлоққа ёйилди. (Е. Шукуров.) Бир тарафда ён бағри кемирилган Фарҳод тоғи мағрур турар, пастликда Сирдарё ялтираб оқар эди. (Ойдин) Адолатнинг товуши шотут тагида қатор тизилишиб ётган қизларни чўчитиб юборди. (Н. Раҳим.) Ҳаво ранг бино олдидаги кўчатзорнинг нариги томонидан болаларнинг чуввоси эшитилди. (Ҳ. Нўъмон.)

Сайланма диктант тексти бир марта ўқиб берилади. Ўқувчилар тушунмаган гапларнинг мазмуни тушунтирилади. Шундан сўнг ўқитувчи ҳар бир гапдан фақат ўрин ҳолларини кўчириб ёзишларини айтиб, биринчи *Узоқдан Каттақўрғон чироқлари кўринди* гапини ўқийди. Ўқувчилар мазкур гапдаги *узоқдан* ўрин ҳолини кўчириб ёздилар. Қолган гаплар ҳам шу тарзда давом эттирилади. Ўқувчилар ўқилган мисоллардаги қуйидаги ҳолларни кўчириб оладилар: *қишлоқдан-қишлоққа, бир тарафда, пастликда, шотут тагида, кўчатзорнинг нариги томонидан.*

Сайланма диктант натижаси текширилганда, ўқилган мисоллардаги ҳамма ўрин ҳолларини ўқувчилар тўлиқ кўчирганми, имло қондаларига риоя қилганми (масалан, *узоқдан — узоқтан, пастликда — пастликта, бир тарафда — биртарафда*) ёки кўмакчили конструкцияларни тўлиқ ёзганми, ё фақат кўмакчининг ўзини ёзиб қўя қолганми (*шотут тагида — тагида, кўчатзорнинг нариги томонидан — томонидан* каби) — шулар ҳисобга олинади.

Эркин диктант. Ҳол юзасидан ўтказиладиган эркин диктант бошқа хил диктантлардан фарқ қилади. Эркин диктант қуйидагича ўтказилади:

Ўқитувчи пайт ҳолини ўтиб бўлгандан сўнг шу тема юзасидан эркин диктант ўтказмоқчи бўлса, шунга мос текст танлайди. Ёки пайт ҳоли билан бирга равиш, ўрин ҳоллари иштирок этган қуйидагича текст танлаши ҳам мумкин.

Қурилиш хабари бутун районда колхозчиларнинг юракларини кундан кун кучлироқ тўлқинлантирди... Уйларда, чойхоналарда, клубларда ёшлар, қарилар, аёллар орасида суҳбатнинг «тузи» қу-

рилиш эди. ...Колхозлар қурилишни... баҳорги муҳим ишларга зарар бермайдиган бир тарзда ҳам энг зўр суръат билан бажаришга қарор қилишди.

Январнинг 15 ида колхозлар ёппасига чўл сари отланди. Анчадан бери булутлар билан «ажи-ажиг» қилишиб, қишни ранжитган қуёш бугун бир зум бўлсин «йилт» этмаган эди. Бутун осмонни булутларнинг отир, қалин, қорачтир намати қоплаган, изғирин бурунларни чиччилар эди. Лекин одамлар байрамдагидай хурсанд, баланд руҳли эдилар.

«Қаҳрамон» колхозни идораси олдида сурон ва ҳаракат қайшар эди. Азаматлар ўнлаб араваларга ва икки машинага (колхоз ўн кун бурун яна бир грузовик олган эди) асбоб-ускуналар, озиқ-овқатлар ва ўзга ҳар нав юкларни илдамлик билан ортмоқда эдилар... бош яланг Эгамберди машина тагида узала ётиб куйманмоқда эди. (*Ойбек*)

Ўқитувчи, дастлаб, шу текстни ифодали ўқиб беради. Унинг мазмунини сўзлатади. Шу текстдаги *бутун районда, кундан кун, кучлироқ, уйларда, чойхоналарда, клубларда, аёллар орасида, зарар бермайдиган бир тарзда, энг зўр суръат билан, январнинг 15 ида, чўл сари, анчадан бери, «ажиг-ажиг» қилиб, бугун, бир зум, байрамдагидай, «Қаҳрамон» колхозни биноти олдида, ўн кун бурун, илдамлик билан, машина тагида, узала ётиб* ҳолларини доскага ёзиб боради ёки уларни олдиндан кўчма доскага ёзиб қўйиши ҳам мумкин. Уларнинг пайт, ҳолат, ўхшатиш, ўрин, миқдор-даража билдиришини, ифодаланишини эслатади. Шундан сўнг ўқитувчи текстнинг биринчи абзацни ўқийди, ўқувчиларга ундаги ҳолларни иштирок эттириб, ифода этилган мазмунини сақлаган ҳолда ёзишларини буюради. Ўқувчилар ўқитувчининг топшириғига биноан эркин диктант ёзишга киришадилар. Ўз ишларида ўша мазмунни баён этадилар, ҳолларни гап тузишда қўллайдилар. Қолган абзацлар ҳам шу тартибда давом эттирилади. Сўнгга диктант натижаси текширилади.

Эркин диктант ҳолнинг барча турлари ўтиб бўлингандан сўнг ҳам ўтказилиши мумкин. Бунинг учун эркин диктант тексти ҳамма ҳол турларининг маъно ва ифодаланиш хусусиятлари ўзида мужассамлаштирган бўлиши керак.

Ижодий диктант. Ижодий диктантни ҳолнинг бир ёки икки тури, шунингдек, ҳамма тури юзасидан ҳам ўтказиш мумкин. Ҳол юзасидан ўтказиладиган ижодий диктант маълум орфограммалар ёрдамида гаплар туздирш йўли билан ҳам ташкил қилинади. Масалан, сабаб, мақсад, пайт ҳоллари бўйича ижодий диктант

ўтказилмоқчи бўлса, қўйидаги каби сўзлар доскага ёзиб қўйилади ва улар иштирокида гаплар тузиш топширилади: *чорасиз, ноилж, ўқигани учун, муҳтожликдан, қилагани сабабли, жўрттага, соғини учун, эккани, ёрдам бериш мақсадида, ҳозир кичиклигида, 1968 йилда, кечадан бери, тушгача.*

Ўқувчилар ўқитувчининг талаби билан юқоридаги сўзлар иштирокида оғзаки гап тузадилар. Ўқувчилар тузган гаплардан маъқул топилгани алоҳида қайд қилиниб, ўқувчиларнинг дафтарларига диктовка орқали ёздирилади.

Ҳолнинг барча турлари ўтиб бўлингач, уларга доир сўзлар иштирокида ижодий диктант (ижодий диктантнинг бу усули орқали ҳикояча) ёздариш мумкин.

Изоҳли ёзув. Изоҳли ёзувни уюшиқ ва ажратилган ҳоллар, уларда тиниш белгиларининг ишлатилиши юзасидан ўтказиш мумкин. Бунинг учун қўйидагича мисоллар танланади:

Миңурин олмалари энди Урал ва Сибирда, Узоқ Шарқ ва Шимолда ҳам ўсмоқда. (*Э. Раҳим.*) Баҳор ва ёз пайтлари кичик богбоннинг кичкина ва чиройли богчаси хушманзара жойга айланади. Тепаликнинг пастида, сой ичида, замбил кўтарган қизлар дала-ни тўлдириб қўшиқ айтмоқда эдилар. (*Ш. Рашидов*) Кеча, соат 4 дан 5 гача, мактабда бадний ҳаваскорлар тўгараги қатнашчилари концерт қўйиб беришди. Ёзувчи Мамажонни гоҳ чойхонада, гоҳ мозорда, гоҳ Миржамол қуруқнинг даргоҳида кўрсатиб, унинг характери яхши очиб берди. У эртани оҳисталик билан ...шошмасдан, сирли бир тарзда менга томон энгшиб олиб, жолу кўзларини кўзимга тикиб туриб айтарди. (*М. Горький.*)

Ўқитувчи ёки бирор ўқувчи мисоллардан бирини ўқийди. Бошқа бир ўқувчи мисолдаги уюшиқ ёки ажратилган ҳолларда тиниш белгисининг ишлатилишини тушунтириб беради. Чунинчи: *Ёзувчи Мамажонни гоҳ чойхонада, гоҳ мозорда, гоҳ Миржамол қуруқнинг даргоҳида кўрсатиб, унинг характери яхши очиб берди* гапи уюшиқ бўлакли гап, бу гапда ўрни ҳоллари уюшиб келган: *чойхонада, мозорда, Миржамол қуруқнинг даргоҳида.* Улар гоҳ айирувчи богловчисининг такрорланиб келиши билан боғланган, ҳар бир уюшиқ бўлак бир-бирдан вергул билан ажратилган.

Грамматик топширқли диктант. Ўқитувчи равиш ҳоли бўйича грамматик топширқли диктантни ўтказиш учун қўйидаги гапларни ўқувчиларга

ёздиреди ва шу мисоллардан ҳолларни аниқлаб, уларнинг ифодаланишини твшунтириб беришни талаб қилади:

Пахта граммлаб терилиб, тонналаб топширилади. («Совет Узбекистони» газетаси.) Ҳозирги офтоб пахтага мойдек ёқади. (И. Раҳим.) Ранс мевачиликка ҳавас билан қарарди (С. Назар.) . Ҳар бир қатордаги сонларни қўшганда қанча чиқшини озгаки ҳисобланг.

Ўқувчилар топшириққа кўра равиш ҳолларини мустақил аниқлайдилар, уларнинг ифодаланишига диққат қилдилар. Шундан кейин ўқитувчининг талабига кўра ўқувчилар бирма-бир ҳар бир гапдаги ҳолларни таҳлил қилиш йўли билан уларнинг маъно ва ифодаланишини айтиб берадилар:

На м у н а. Пахта граммлаб терилиб, тонналаб топширилади гапда граммлаб, тонналаб—равиш ҳоли. Граммлаб ҳоли терилиб кесимга боғланган, қ а н ч а л а б терилиб? сўроғига жавоб бўлади, миқдор билдиради. Граммлаб ҳоли ясама равиш билан ифодаланган грамм — сон, -лаб равиш ясовчи қўшимча ва бошқалар.

Контрол диктант. Контрол диктант кўпинча, катта темалардан сўнг ва ҳар чорак охирида ўтказилади. Контрол диктант учун 2 соат вақт ажратилади. Биринчи соатда диктант тексти ёздирилади. Иккинчи соатда контрол диктантнинг натижаси — йўл қўйилган хатолар таҳлил қилинади. Контрол диктантни қисқа вақтда, дарснинг у ёки бу этапида ҳам ўтказиш мумкин. Масалан, уюшган ёки ажратилган ҳол бўйича. Бунда темага мос танланган мисоллар ёздирилади, натижаси текширилади, яъни ўқувчиларнинг уюшиқ ёки ажратилган ҳолларни ёзиш, уларда тиниш белгиларини қўллаш ҳақидаги билими синалади, шунингдек, ўқувчиларнинг бу борадаги билими мустаҳкамланади.

Аввал ўқитувчи диктант текстини бир марта ифодали ўқиб беради. Ўқувчилар учун нотаниш бўлган сўз, ибораларни доскага ёзиб кўрсатади. Баъзан кўп нуқта қўйилган ўринлар бўлса, уни ҳам ўқувчиларга айтиш мумкин. Шундан сўнг ўқитувчи диктантни ёздиришга киришади.

Диктант ёзиб бўлингач, текст бир марта ўқиб берилди, ўқувчилар ёзган диктантларини эътибор билан кузатиб боришади. Кейин диктант мустақил ўқиб чиқишга ҳам топширилиши мумкин. Агар ўқувчи ёзган диктантда

бирор хатога йўл қўйган бўлса, уни тузатади. Контрол диктант учун текст танлаш, диктантни муваффақиятли ташкил қилиб, ўтказиш — бу масаланинг муҳим ва асосий босқичларидан бири ҳисобланади. Контрол диктант ишининг иккинчи муҳим босқичи ёзилган ишни текшириш, унинг ўқувчилар томонидан қанчалик қоидага риоя қилиб ёзилганлигини ҳисобга олишдир. Уқитувчи диктантни текшириш жараёнида хатоларни аниқлайди ва ўқувчилар йўл қўйган нуқсонлар юзасидан иш кўради.

Баён. Равиш, ўрин, пайт ҳоллари ўрганилгандан сўнг ўтказиладиган баённи шу даврда адабий ўқиш дарсларида ўрганилаётган бадий асар текстларига боғлаш мумкин. Бунинг учун ўқитувчи ўқувчиларга: адабиёт дарсида қайси темани ўтган эдик? сўроғи орқали ўтилган бадий асарнинг бирор қисмини эслатади ва шу юзасидан баён ўтказишга киришади. Уқитувчи ўқувчиларга нотаниш бўлган асар бадий текст парчаси юзасидан ҳам баён ўтказиши мумкин. Қандай бўлмасин, баён тексти ҳам гоёвий, ҳам илмий-методик жиҳатдан талабга жавоб бериши зарур.

Уқитувчи А. С. Пушкиннинг «Капитан қизи» повестидаги «Чақирилмаган меҳмон» (VIII боб) даги «Гринёв Пугачёв ҳузурда» қисми юзасидан баён ўтказмоқчи, дейлик. Уқитувчи ўқувчиларга «Гринёв Пугачёв ҳузурда» темаси юзасидан шу дарсда таълимий баён ёзajakларини эълон қилади-да, шу текст парчасини ўқиб беради, у ҳақда қуйидаги сўроқлар асосида суҳбат ўтказлади: Казак Гринёв Пугачёвнинг қандай таклифини келиб айтди? У Пугачёв ҳақида яна нималар деди? Казак билан кетаётган Гринёв нималар ҳақида ўйлади? Бу вақтда Пугачёв қаерда эди? Казак билан Гринёв комендантнинг уйига қачон етиб боради? Гринёв уйда қандай манзарани кўрди? Пугачёв қандай кайфиятда эди? Улар нима ҳақида қандай баҳслашардилар? Кенгашда қаерга ҳужум қилиш тўғрисида қарор қилинди? Ашула айтишни ким таклиф этади? Пугачёв Гринёвга нималар деди ва хизмат қилиш ҳақида қандай таклиф қилди? Бу таклифга Гринёвнинг берган жавобини сўзланг. Пугачёвнинг Гринёвга фельдмаршаллик, князлик лавозимларини инъом қилишдан мақсади нима эди, бунга Гринёв қандай жавоб қайтарди? Пугачёв охири Гринёвга қандай маслаҳат беради?

Суҳбатда мазкур воқеа ҳақида ўқувчиларнинг тушуни-

чалари мустақамланади, бойитилади. Шундан кейин коллектив равишда «Гринёв Пугачёв ҳузурда» темаси бўйича баённинг тахминий плани тузилади:

П Л А Н.

1. Гринёв Пугачёв раҳбарлигидаги оқсоқоллар даврасида.
2. Эркин баҳслашув.
3. Улар содда халқ қўшиғини куйлашди.
4. Гринёвнинг фельдмаршаллик ва князлик лавозимларига рад жавоби.
5. Пугачёвнинг Гринёвга муносабати.

Бу ўринда мазкур тема бўйича таълимий баён планининг иккинчи вариантини ҳам тузиш мумкин. Бу вариант биринчи шахс номидан бўлади:

П Л А Н.

1. Мен Пугачёв раҳбарлигидаги оқсоқоллар даврасидан.
2. Эркин баҳслашув.
3. Улар содда халқ қўшиғини куйлашди.
4. Пугачёв мендан бундан кейин ўзига хизмат қилишимни таклиф этди.
5. Менга фельдмаршаллик, князлик лавозимлари таклиф этилди, мен бунга рад жавоби бердим.

«Гринёв Пугачёв ҳузурда» (ёки «Мен Пугачёв ҳузурдаман») темаси бўйича юқоридаги план намуналари асосида ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил қилиш усуллари турлича бўлиши мумкин. Чунончи: иккита параллел VII синфнинг бирида «Гринёв Пугачёв ҳузурда» деган темада тузлаган план бўйича, иккинчисида «Мен Пугачёв ҳузурдаман» сарлавҳаси бўйича тузилган план юзасидан таълимий баён ўтказилади. Юқоридаги тема бўйича таълимий баён ўтказишнинг иккинчи бир тартиби шундай бўладики, бунда бир вақтнинг ўзида бир синф ўқувчилари икки гурӯҳга ажратилиб, биринчи гурӯҳ ўқувчилари «Гринёв Пугачёв ҳузурда» иккинчи гурӯҳ ўқувчилари «Мен Пугачёв ҳузурдаман» сарлавҳалари бўйича тузилган планлар асосида таълимий баён ёзишади.

Уқитувчи ўқувчилар баён ёзишни бошлашларича уларга план бўйича воқеани тўғри тасвир этишни, жумлалар ихчам, мазмунан пинҳон бўлишини, ҳол ва унинг турларини, тўлдирувчи ва аниқловчи, эга ва қесимни ўришти қўллашларини уқтиради. Узи, лозим бўлса, у ёки

бу воқса-ҳодисани ифода этувчи жумлаларни оғзаки ай-тиб, намуна кўрсатади.

Уқувчиларнинг қуйидаги каби ёзма иш намуналари магнитофонда эшиттирилиб, ўрни билан уларнинг мазмуни, ҳолларнинг қўлланилиши сўралади. Бонққа бўлаклар билан бирга ҳолларнинг ўришли қўллашлари таъкидланади:

1-НАМУНА

Гринёв уйда яққа ўзи ўтирар эди Шу даврда бир казак келиб, уни Емельян Пугачёв чақираётганини айтади. У казак билан бирга Пугачёв ҳузурига жўнайди. Кеч кириши билан улар Пугачёв ўтиргани жойга етиб борадилар.

Гринёв руҳсатга биноан Пугачёв ўтирган уйга киради. Уйда ўтирган Пугачёв ва унинг оқсоқоллари бундан кейин Оренбургга ҳужум қилишни келишиб, кейин ашула айтишди.

Пугачёв эса Гринёв билан суҳбат қилди ва ундан ўзига содиқ хизмат қилишни таклиф эди. Аммо Гринёв бу таклифларни оқўнгиллик билан рад этди.

2-НАМУНА

Мен келган казак билан бирга Пугачёвнинг уйига етиб бордим ва Пугачёвнинг ҳузурига кирдим.

Бир оз вақт ўтгач, Пугачёв мен билан суҳбатни бошлади. У мендан ўзига чин кўнгилдан хизмат қилишимни талаб этди. Мен унга рад жавобини бердим. Шунга қарамай, у мендан кейин ўзига қарши чиқмаслик учун ваъда беришимни сўради. Лекин унинг бу талабига ҳам рад жавоб бердим, менга буйруқ берилса, ундан бўйин товлашимнинг иложи йўқлигини тушунтирдим.

Пугачёв менинг жавобларимдан самимиятга ҳайрон қолди ва менинг Оренбургга кетишимга розилик билдирди.

3-НАМУНА

Мен Пугачёвнинг талабига биноан унинг ҳузурига бордим. Пугачёв мен билан суҳбатлашга бошлади. Суҳбатда у, биринчидан, мени ўзига чин кўнгилдан хизмат қилишимни талаб этди. Мен бу талабни тан олмадим. Иккинчидан, унга мен содиқ хизмат қила олсам, менга князлик, фельдмаршаллик вазифаларини шўъом этишини ваъда этди.

Мен император хонимга хизмат қилиш учун оғ ичганимни айтдим. Мен Пугачёвга содиқ хизмат қила олмаслигимни сўзладим. Менинг оқўнгиллик билан тўғри жавоб берганимга, икки юзламачилик қилмаганимга Пугачёв ҳайратда қолди ва менинг Оренбургга кетини ҳақидаги талабимга розилик берди.

Ҳолнинг ҳамма турлари ўрганилгандан сўнг А. Қаҳҳорнинг «Кампирлар сиз қоқди» ҳикоясидан олинган текет — нарча асосида ҳам баён ёздирини мумкин.

Текст ўқиб берилгандан сўнг, ундаги воқеалар ўқувчилар томонидан оғзаки ҳикоя қилинади. Текстдаги воқеаларга «Кампирлар аҳди», «Районда биринчи бўлиб» сарлавҳалари қўйилади. Сарлавҳалар бўйича қуйидагича план тузилади:

КАМПИРЛАР АҲДИ

П Л А Н.

1. Кампирларга алам қилди.
2. Раис тавба қилди
3. Раис тилини тишлади.

РАЙОНДА БИРИНЧИ БЎЛИБ

П Л А Н.

1. Қурт нишона берди.
2. Янги хабар.
3. Тошкентга «сим қоқди».

Синф ўқувчилари икки группага бўлиниб, биринчи группага «Кампирлар аҳди» сарлавҳаси бўйича тузилган план асосида; иккинчи группага «Районда биринчи бўлиб» сарлавҳаси асосида тузилган план бўйича таълимий баён ёзиш топширилади.

Ўқувчилар баён ёзишга киришишларидан олдин уларга воқеаларни план асосида пухта ёзиш, ҳар бир тўзатган жумлаларида равиш, миқдор, пайт, ўрин, сабаб ва мақсад ҳолларини ўринли қўллашлари алоҳида ўқитирилади. Ўрин билан ўқувчиларнинг текст воқеаларини қайта ҳикоя қилиб бериш жараёнида ҳол ва унинг турларини ўринли қўллаш намуналари кўрсатилади.

Иншо.

Ўқитувчи ҳол, унинг турларини ўрганиш жараёнида иншо ўтказишни плаштиради, экан, уни ташкил этиш, муваффақиятли ўтказиш ҳақида ўйлайди. Иншо учун текст танлайди, унинг планини туздирди. План бўйича иншо ёзиш, унда ҳолларни тўғри, мақсадга мувофиқ қўллаш намуналарини кўрсатади.

Иншо учун ўқувчиларнинг шахсий кузатиш ва таассуротлари асосида турли хил темаларни танлаш мумкин: «Иш қизғин», «Пахтазорда», «Мақтаб тегилицида», «Кутубхонада суҳбат», «Спорт ғолиблари», «Каникул мароқ-

ли ўтди», «Қизилқарли экскурсия» каби темалар ана шулар жумласидандир.

Ўқитувчи ишио ёздирини ишини илмий-методик жиҳатдан тўғри ташкил этгани керак. Ишио ёздиринига киришинида ўқувчиларга керакли йўлланмалар берини лозим. Ҳол юзасидан ўтказиладиған ишио қуйидадиғанча ташкил қилинади: ўқувчиларга ишио ёздирини учун равшилар ва равшини характеридадиған сўзлар доскага ёзиб қуйилади. Ишио учун бирор темани танилаб, масалаи, «Дўстим — шахматчи» деган темани танилаб, шу тема юзасидан суҳбат ўтказлади. Буниини учун қуйидадиған саволлардан фойдаланади: Кимниини кучли шахматчи дўсти бор? Зафар яқини вақт ичида шахмат ўйини мусобақасида иштирок этганми? Мусобақа қаерда ўтказилди? Зафар ўз рақибига қаршини қандай ўйини усулларини қўллади? У сует ўйнадиими ёки... дўстиниғизиниини рақибинииниини ўйини усулини сўзлаиған-чи!... Нима мақсадда рақиб «ишёда»ни атайлаб «икки хона» юрди? Нима учун у жўрттага ишёлаши қурбои қилди?

Ўйини мусобақасида ким галаба қилди? Зафариниини галаба қилишинига асос бўлған иккита далил келтириниған-чи?

Зафар энди қачон мусобақада иштирок этади? У мусобақага қандай тайёрларлик кўрмоқда. Сизга дўстиниғиз Зафариниини шахмат ўйнаши йўллари маълумми?

Ўқувчилар шундай суҳбат жараёнида шахматчилар ҳақида керакли маълумотга эга бўлилади. Шу билан бирга берилған орфограммаларини воқеани характерида қандай қўллаш намуналарини кўрадилар. Бу ҳар бир ўқувчинииниини ўзи билған, унда таассурот қолдирған объект ҳақидадиған воқеани тўғри, тўла таевирлаида орфограммалардан ўриини фойдаланишини учун кенг имкон очиб беради. Ана шундан сўнг ўқувчилар ишио ёзинига киришади.

Қуйида ишиолардан намуналар келтираииз:

РАЪНО — МАКТАБИМИЗНИНГ ЯХШИ РАҚҚОСАСИ

П. Л А Н.

1. Раъно — мактабимизниини танилған раққосеи
 2. Ўйинига қойил қоламан.
 3. Уни иша ўйинига таклиф этишди.
 4. Раъно клубда бўладиған концертга ҳам қатнаишди
- Раъно ҳали ёш, У ҳозир V синфда ўқийди. Лекин у мактабимизда танилған раққосалардан ҳисобланади.

Оркестр кўйни чалиши биланоқ Раёно тўғридан-тўғри саҳнага кириб боради ва рақсга тушиб кетади. У ҳар қандай рақсни ҳам қўшдек энгил бажара олади. Кеча ота-оналар йиғилишида ҳам у жуда яхши ўйнади. Йиғилишдаги кишилар ҳамма ёқдан қарсақ чала бериб, уни яна ўйинга таклиф этдилар. Раёно охириги ўйинини қайта бошдан ижро этиб берди. Биз Раёнонинг ҳамма ўйинидан гоят хурсанд бўлиб, уйга қайтдик.

Келгуси ҳафтада мактаб бадний ҳаваскорлари қатнашчилари клубда колхозчиларга концерт қўйиб беришади. Унда Раёно ҳам қатнашади.

СИНФИМИЗ ҲАМИША ОЗОДА

П Л А Н.

1. Бизнинг сиф.
2. Синфимизда гуллар ўсади.
3. Вимпел тақдим этишиди.
4. Синфимизни ҳаммаша озода тутамиз.

Синфимиз мактаб биносининг кун чиқиш томонига жойлашган, жуда ёруғ ва равшан.

Синфимизнинг озодлигини айтмайсизми! Поллари доим ювилган, ярқираб туради. Деразалари кўзгудек тиниқ. Синфимизда, деразалар ёнида тувакларда гуллар ўсиб ётибди. Улар, айниқса, қишда чамандай очилди: киши қалбини баҳордагидай ўзига тортади. Ҳали-ҳали эсимда: бундан бир неча ой илгари мактаб комсомол ташқилотининг тозалик комиссияси бизга «Аъло тозалик учун» вимпелни тақдим этган эди. Биз бундан гоятда хурсанд бўлган эдик.

Биз ҳозир ҳам тозаликни астойдил сақлаётимиз. Шунинг учун ҳам синфимиз ҳаммаша озода.

Ёзилган ишоларни сифда ўқувчилар иштирокида ёки ўқитувчи уларни олиб кетиб, уйда текшириши мумкин. Текширишининг қайси усули қўлланмасин, ишоларнинг мазмунига, объектининг тўлиқ ифода этилишига, айниқса, жумлаларда ҳолларининг ўринли қўлланишига эътибор берилади. Бунинг учун ишоларнинг ҳар бир гапи, масалан, *Хонамизда, деразалар ёнида, тувакларда гуллар ўсиб ётибди. Улар, айниқса, қишда чамандай очилди. Киши қалбини баҳордагидай ўзига тортади* гапларининг мазмунини тўғри экани, ундаги *хонамизда, деразалар ёнида, қишда, чамандай, баҳордагидай* ҳолларининг ўринли қўлланишини, лозим бўлса, уларнинг қайси гап бўлагига боғланишини таҳлил қилдирилади. Таҳлилга ўқувчилар актив иштирок эттирилади. Ишонининг бу тури шахсий қўзатишлар асосида ёзилган ижодий иш турларидан бўлиб, ўқувчиларнинг ҳол ҳақидаги билиминини мустаҳкамлайди ва бойитади, оғзаки ва ёзма нутқ кўникмаларини оширади.

ҲОЛ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ БУНИЧА ҚУРСАТМАТИ ҚУРОЛЛАРИ

1-жадвал

Ҳол

IV с и н ф

Ҳолнинг маъноси	Мисоллар
Иш-ҳаракатнинг қандай бажарилишини билдиради, қандай? сўроғига жавоб бўлади	<i>Қурувчилар бирикетин сўзлай бошладилар («Совет Ўзбекистони» газетаси) Ойқиз билан Олимжон ҳаммадан олдинда ёнма-ён борардилар. (Ш. Рашидов.)</i>
Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдиради, қаерга?, қаерда?, қаердан? сўроқларига жавоб бўлади	<i>Тогда-богда яшайди, қшин-ёзин яшнайди. (Топпишоқ.) Шу онда узоқдан ўқ овози эшитилди.. (Ойбек.) Мавлуда уйига қайтиб келди. (С. Зуннунова.)</i>
Иш-ҳаракатнинг бажарилиш вақтини билдиради, қачон? сўроғига жавоб бўлади	<i>Кечаси билан ёмғир ёғиб чиқди. (М. Қориев.) Эргаш Жуманбулбул 1868 йида ҳозирги Нурота районининг Қўрғон қишлоғида туғилди.</i>

2-жадвал

Ҳолнинг гап бўлакларига боғланиши

Ҳол	Мисоллар
кесимга боғланади	<i>Қоринқ, лекин эрта лаб дарахтларда қалингина қиров ялирайди. (Ойбек)</i> <i>Зановдда самарали шилиш Қария ақалини обрўйини оширди. Эрта лаб яншини фойдали.</i> <i>Прди ял ошисидан бир неча марта лаб эшитган сизларини ҳижоқ қила бошлади. (Ойбек)</i>
эгага боғланади	
тўлдирувчига боғланади	

¹ Ҳол ва унинг турлари, уюшган ва ажратилган ҳолларни утишида маъқур курсатмални қуроллар билан бирга К. Қосимова, Р. Жуманиёзовларнинг «VII—VIII синфлар учун синтаксис ва пунктуациядан жиҳваллар»илан фойдаланиш яхши нәъмари берилади.

Урин ҳоли

Урин ҳоли қуйидагича ифодаланади	Иш-ҳаракатнинг бажарилиш , йўналиш ва чиқиб ўрини билдиради
Урин равиши ва от билан	<i>Узоқда қорайиб турган тоғнинг усти ёриди. Далаларда бошлинади иш, бошлинади ижод ва турмуш. (Ҳ. Олимжон.) У қишлоқдан чиқиб, кечки овқатни олиб кетиш учун икки хонадонга кирди. (Ҳ. Шамс.)</i>
қўмакчилик бирикмалар билан	<i>Чор атрофга ёйганда силам, Асло йўқдир бундийин кўклам. (Ҳ. Олимжон.) У оёқ учида секин юриб, Танюшанинг қаривоти енига келди. (А. Гайдар)</i>

4-жадвал

Пайт ҳоли

Пайт ҳоли қуйидагича ифодаланади	Иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини, дастлабми ва сўнгги даврини билдиради.
пайт равиши, сон ва от билан	<i>Езда салқин жой десанг, қишда иссиқ жой десанг. Баҳор, кузда на дейсан, йил бўйи нима сўсан? Ешиликда ўқишинг изидан қолми. (Қурбон ота.) Кунлардан бир кун турна билан тулки дўстлашибди. (Эртакдан.)</i>
қўмакчилик бирикмалар билан	<i>Кечга яқин уйда жимлик чўкди. (А. Мухтор.) Бир кун аввал эксанг, бир ҳафта бурун ўрасан. (Мақол.)</i>

Сабаб ҳоли

Сабаб ҳоли қуйидагича инфодаланади	Иш-ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдиради
равниш, равишдон ва от билан	<p>Муқбил нима қиларини билмай Ҳоғам билан йўлга тушибди. (Эртақдан.) Энди эски қул Тарлон Ойгулга тўғри келди, Севинганидан шунон Оғғиса йиқилди. (Ҳ. Олимжон.) Қул Тарлон шодлигидан Тўхтамади йиғидан. (Ҳ. Олимжон.)</p>
<p>учун, сабабли, тўғрайли кўмакчилан бирикмалар билан</p>	<p>Бу звенони гўзаси эрта экилганлиги учун анча ўсиқ ва тетик эди. (Ш. Рашидов.) Салима китобни синчиклаб ўқигани сабабли қизиққилиқ воқеаларни қийналмай айтиб берди.</p>

6-жалвал

Мақсад ҳоли

Мақсад ҳоли қуйидагича инфодаланади	Иш-ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини билдиради
равниш, равишдон ва ҳаракат номи билан	<p>Эрталаб атайин спорт костюмини кийдим (О. Ёқубов.) Бордим пахта тергани, фабрикага бергани. (Қўшиқдан.) Чол дарё ёқасига балиқ овлигани кетибди. (Эртақдан.)</p>
<p>учун, мақсадида кўмакчилан бирикмалар билан</p>	<p>Уктам шофёрга йўликмоқ учун чойхонага қайрилди. (Ойбек) Мажидиддин Алишерни саройдан ҳайдаш мақсадида фитна юртиди.</p>

75

Уюшган ҳол.

Уюшган ҳолларнинг ўзаро боғланиши	Мисоллар
боғловчиларсиз, интонация ёрдамида	<i>Бухорода, Хоразмда иш қизгин чоқда, Қўтарилми боиланди Қорақалпоқда. («Хат» дан.) Уйда, кўчада, далаларда одамлар кўп эди.</i>
боғловчилар ёрдамида	<i>Арава гоҳ қорга ботади, гоҳ чуқурликка тушиб кетади, гоҳ ўннга, гоҳ сўлга чайқалади. (А. С. Пушкин.) Ҳам районда, ҳам областда пахта плани ошиғи билан бажарилди.</i>
умумлаштирувчи сўз қўлланади	<i>Эртада, кечда, кунда, тунда—ҳамиша емишимиз хамир эди.</i>

Ажратилган ҳол

Ажратилган ҳол қуйидагича изодаланади	Мисоллар
равии билан	<i>Аллақайқдан, ʻузоқдан, онанинг овози келди. (М. Горький.) У ерда, оломон орасида, бир неча сувори отлардан тушаётган эди. (М. Исмоилий.)</i>
от билан	<i>Бир кунни Сафаров Бўтабой ака билан Найманчага — қишлоқ советига — борди. (А. Қаҳҳор.)</i>
сон ва қўмақчили билан бирикма билан	<i>Биз ўн беш кун илгари, 15 декабрда, экскурсияга жўнадик. Аҳмедов диванга, Бўтабойнинг ёнига, ўтирдик.</i>

www.ziyoudz.com

